

Relatie als instrument van genezing

Literatuurstudie over het concept van de bevestigende, weerhoudende liefde van Dr. Anna Terruwe.

Sjaak van de Berkt -alias voor pastoor Jack Geudens-

Alle mensen hebben een aangeboren behoefte aan menselijke liefde. Op de Goddelijke tussenkomst na is het noodzakelijk om die liefde van mensen te ontvangen opdat men zich goed en waardevol kan voelen. Om liefde te kunnen schenken moet men die dus eerst hebben ontvangen. Dit gebeurt echter pas zodra iemand zichzelf als goed, mooi en genegen kan zien. De christelijke psychiaters Dr. Conrad W. Baars en Dr. Anna A. Terruwe, hebben dit proces "bevestiging" genoemd. Deze bevestiging vindt plaats als een persoon die bron is van onvoorwaardelijke liefde en versterking voor een ander. Vanuit het perspectief van het christelijke geloof is dit liefdesvermogen onontbeerlijk om het gebod van Jezus "heb uw naaste lief" na te komen (Johannes 13:34, 15:12). Volgens Baars en Terruwe (Healing the Unaffirmed, 1976 - de Genezing van Onbevestigden) is een persoon nog niet bevestigd als hij/zij authentieke bevestiging heeft moeten ontberen. Het kan zijn dat hij/zij voor nul werd aangezien, is bekritiseerd, verwaarloosd, misbruikt, of al vroeg in het leven emotioneel werd verworpen, zodat de emotionele groei schortte. Het is voor nog niet bevestigde personen onmogelijk emotioneel volwassen te worden als er geen bevestiging door een ander plaatsvindt. Men bereikt pas volwassenheid als men vanuit het verstand en de wil kan beschikken over een harmonieuze relatie tussen lichaam, geest, gevoelens en de ziel.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD

INLEIDING

1. Verlangen naar relatie
2. Relatie als instrument van genezing

HOOFDSTUK I: COMMUNICATIE EN HEIL

1. Communicatie
2. Intermenselijke relaties
3. Communicatie en relatie op het kennisniveau van de empirisch georiënteerde psychologie
4. Geloof en relatie

HOOFDSTUK II: COMMUNICATIE ALS HEILSDIALOOG

1. Vormen van liefde en vriendschap
 - 1) Liefde van begeerte of verlangende liefde
 - 2) Liefde van welwillendheid of welwillende liefde
 - 3) Liefde van vriendschap
2. Niveaus van kennis
 - 1) Innerlijke en uiterlijke gevoelskennis
 - 2) Wetenschappelijke kennis
 - 3) Kennis van persoon tot persoon
3. Toepassing
4. De plaats van Godsontmoeting en bemiddeling in een aantal dialogische visies
 - 1) Kierkegaard, Barth en Brunner
 - 2) Buber
 - 3) Zundel

HOOFDSTUK III: HEILSDIALOG ALS GENEZING

1. Waardering en bevestiging op de wijze van de 'weehoudende liefde'; in de vorm die de ander eigen is
2. Relatie als instrument van waardering, bevestiging én genezing
3. Casus: 'Renée'
4. Het gebod van de liefde geformuleerd als norm

BESLUIT EINDNOTEN

VOORWOORD

Deze literatuurstudie heeft als titel: "Relatie als instrument van genezing", met de vraagstelling: "Kan de 'soort relatie' die ik als gelovige en beminnde mens met een psychisch gekwetste medemens heb, uitwerking hebben zodanig dat de ander er psychisch en/of geestelijk beter van wordt, en dit juist door de inwerking van Gods genade (ook) via mijn persoon-zijn?" Maurice Zundels wijze van verwoording van theologische inzichten in het boek: "Die God, deze mens", inspireerde mij om mij in deze materie te verdiepen. Zijn theologische visie is de rode draad in deze studie.

In de inleiding merk ik op dat vele mensen snakken naar een relatie die tegemoet komt aan hun wensen. Mensen zijn vaak eenzaam of zitten opgesloten in zichzelf. Relaties voldoen dikwijls niet aan verwachtingen.

In hoofdstuk I wil ik ingaan op communicatie en intermenselijke relaties op binnen-werelds niveau. De psychologie en sociologie als empirische wetenschappen schenken inzicht in de wijze waarop communicatie en intermenselijke relaties kunnen functioneren. Verworven inzichten kun je vertalen naar regels voor een juiste communicatie; om deze toe te passen in de dagelijkse omgang met de mensen om je heen.

In hoofdstuk II wordt ingegaan op verschillende vormen van liefde en vriendschap. In hoeverre is liefde en vriendschap genezend in relaties tussen mensen onderling? Psychische verschijnselen en ervaringen van liefde ontleen immers hun zin aan het wezen van de liefde. Zij maken deel uit van ons totale zijn. De liefde op zich is een goddelijke deugd.

Wijsheid is een geïntegreerde kennis; zij zoekt naar de waarheid en het goede in de liefde. Deze vorm van kennis leidt tot God en de medemens als naaste. Voor Zundel is de 'kennis van persoon tot persoon' de hoogste graad van kennen binnen de natuurlijke orde. Er is een eenheid tussen kennis en liefde; men kent in de mate dat men bemint, en men kent niet meer dan men bemint. De kennis van persoon tot persoon ligt ten grondslag aan alle werkelijk menselijke relaties. Zij is gebaseerd op de absolute eis van het respect van de mens in al zijn betrekkingen.

Ook worden een aantal dialogische visies besproken. Het verschijnsel van de ontmoeting van de mens met God en de mens-God relatie wordt theologisch doordacht. De God-mens relatie is een 'dialogische' relatie.

In het laatste hoofdstuk III probeer ik tot een synthese te komen. Binnen een theologisch-personalistische zienswijze is er plaats voor de begunadigde mens als bemiddelaar die zijn bijdrage levert aan de psychische menswording van de medemens. Uit waardering en respect voor de ander als naaste maak ik een juist gebruik van communicatie. Gegevens uit de empirische communicatiewetenschappen zijn een hulpmiddel om psychische processen te begrijpen bij psychisch en emotioneel beschadigde mensen. Communicatie-'wetten' maken inzichtelijk hoezeer het nodig is dat (beschadigde) mensen liefdevolle bevestiging ontvangen in het gewenst-zijn van hun mens-zijn.

INLEIDING

1. Verlangen naar relatie

Veel mensen zijn niet in staat relaties met anderen aan te gaan en velen zijn (nog) onrijp op emotioneel gebied. Als kinderen misten ze misschien een warm gevoelsleven en vooral een echte vertrouwde omgang met de ouders. Op zoek naar genegenheid zijn ze dikwijls in verwarring geraakt en hebben ze zich verloren gevoeld. Ze hebben behoefte aan 'een veilig nest, een nieuw gezin'(*1), om naar een

grotere rijpheid te groeien, om genezing en innerlijke harmonie te vinden. Ze hebben behoefte aan een warme affectieve omgeving, waar ze zonder gevaar (nieuwe) relaties(*2) aan kunnen knopen; ze hebben behoefte aan mensen die tijd voor hen vrij maken.

Als gevolg van zware conflicten met hun ouders of door onverschilligheid of afwezigheid van hun ouders in hun vroege jeugd, hebben mensen soms zware versperringen opgericht rondom hun hart, om de 'pijn van de gebrokenheid'(*3) niet meer te hoeven voelen. Alleen zo konden ze zich afschermen tegen lijden, angst, isolement, schuldgevoel, verwarring en woede, dingen die hen had kunnen verstikken en doden, als ze aan de oppervlakte van hun bewustzijn waren gebleven. "Onze menselijke natuur is zo ingesteld dat, om te leven, soms om te kunnen overleven, een kind al zijn pijn kan begraven in de geheime en onderbewuste hoekjes van zijn wezen en ze op die manier kan vergeten. Maar al dat verdriet en al die duisternis die zich opgestapeld hebben in een donker hoekje van hun innerlijk graf, blijven onbewust veel van hun houdingen en handelingen bepalen. Soms is er bij die mensen te veel opgekropte woede, een te groot verlangen als uniek beschouwd en bemind te worden, te veel eenzaamheid die omgezet is in schuldgevoel en gebrek aan zelfvertrouwen".(*4) Gezonde relaties kunnen een bijdrage leveren tot innerlijke genezing, daarnaast heeft men soms behoefte aan psychologische en/of aangepaste geestelijke hulp; iemand aan wie ze al hun lijden kunnen meedelen, zelfs de pijn die ze dachten vergeten te hebben, maar die diep in hen sluimert.

Liefde alléén is niet genoeg bij de begeleiding van mensen die hulp nodig hebben. Wanneer je hulp wilt verlenen aan iemand die bijvoorbeeld vol angsten zit, ontredderd is en verward, moet je tevens deskundig zijn. Je moet weten hoe je een crisis, gewelddadigheid en depressies moet aanpakken. Je moet begrijpen wat mensen via hun gedrag en verwardheid willen zeggen(*5). Je moet "de boodschap in hun bizarre houding decoderen en authentisch reageren op hun hulpkreten"(*6). Je behoort enkele wetmatigheden van de menselijke natuur te kennen en te begrijpen hoe mensen kunnen groeien door hun werk en hun relaties. Je moet weten hoe je mensen tot innerlijke genezing kunt brengen en je moet hun vooral een echte relatie kunnen aanbieden. Om dat te kunnen hoef je niet noodzakelijk psychiater of psycholoog te zijn. Je moet wel degelijk gevoelig zijn voor de diepe behoeften van de ander, ervaring hebben en je niet schromen om (beroeps)mensen te raadplegen; artsen, psychiaters en therapeuten: "Er is geen tegenstelling tussen geloof en psychiatrie; er is enkel een conflict tussen mensen die de waarde van een van beide ontkennen. Dat wil niet zeggen dat het makkelijk is om precies te bepalen wat behoort tot het gebied van de spiritualiteit en de priester en wat tot het gebied van de psychiater. De twee terreinen overlappen elkaar dikwijls"(*7).

2. Relatie als instrument van genezing

In de Ark-gemeenschappen van Jean Vanier is men bezig een eigen geneeswijze te ontdekken, die erg verschilt van de behandeling in ziekenhuizen en ook van andere therapieën die alleen gebaseerd zijn op medicijnen of op psychoanalyse:

* De 'therapie' van de Ark is gebaseerd op een authentieke relatie of relaties zoals die in gemeenschapsverband worden beleefd, tijdens het werk en in het dagelijkse leven. Zij geven mensen hoop, energie, werklust en vitaliteit, zelfaanvaarding en een nieuwe zingeving. Jean Vanier zegt over het leven in een Ark-gemeenschap: "We proberen (.) heel menselijk te zijn. Menselijk in de ware betekenis van het woord. We leven hier goed, we nemen de tijd om goed en lekker te eten, naar elkaar te luisteren. Er is hier plaats voor liefde en warmte en dat treft elke bezoeker, omdat ieder mens op zoek gaat naar die warmte en liefde. Velen hebben hier ook het echte geloof ontdekt en door het geloof, het vertrouwen in zichzelf, in de anderen, in het leven, in God"(*8).

* Christelijk (gemeenschaps)leven is gebaseerd op vergeving en tekens van vergeving; in de biecht, het biechtgesprek en door het biechtgeheim kan de priester mensen duidelijk maken dat Jezus hen vergeeft. Dit is heel belangrijk voor de innerlijke genezing van ontredderde mensen, want het neemt hun schuldgevoel weg. De ontdekking dat Jezus alle mensen bemint, en vooral diegenen die ontredderd zijn, helpt mensen ontdekken dat zij een eigen waardigheid hebben als kind van God.

* Gemeenschappelijk gebed laat mensen ontdekken dat ze broeders en zusters van Jezus en van elkaar zijn, en dat er uiteindelijk geen verschil is tussen gezonden en zieken. Jezus maakt geen scheiding tussen gezonden en zieken, voor Hem zijn we allemaal mensen met een handicap, gevangenen van ons egoïsme. Maar Jezus is gekomen om ons te genezen, om ons te redden en ons vrij te maken door de gave van Zijn Geest. Dat is de Blijde Boodschap die Hij aan de armen brengt(*9).

HOOFDSTUK I: COMMUNICATIE EN HEIL

1. Communicatie

Samenleven betekent, dat mensen elkaar voortdurend ontmoeten. Die ontmoetingen kunnen sterk uiteen lopen, maar zelfs bij oppervlakkige ontmoetingen blijkt hoezeer mensen rekening met elkaar houden en hun gedrag op anderen afstemmen. Met hun gedrag verwachten mensen een bepaald doel te bereiken of een bepaalde waarde te realiseren(*10). "Naast deze twee vormen van bewust (rationeel) handelen zag hij (Weber) ook nog twee vormen van onbewust (niet-rationeel) handelen, namelijk op grond van emotie en op grond van gewoonte die tot sleur geworden is (traditioneel)"(*11).

Bij interactie (= wisselwerking tussen mensen) "beïnvloeden mensen elkaar doordat zij elkaar duidelijk maken wat zij van elkaar verlangen: zulke interactie is mogelijk dankzij communicatie"(*12). Dit woord betekent letterlijk: mee-delen, laten delen in. Alles wat we doen en laten, denken en voelen heeft te maken met communicatie; het omvat alle mogelijkheden waardoor mensen onderling informatie kunnen uitwisselen, zoals spreken, het maken van gebaren, een bepaalde manier van kijken, de intonatie van de stem, kortom elk gedrag van de een dat een ander informatie geeft(*13).

Op het eerste gezicht lijkt communicatie niets anders dan dat A een 'boodschap' zendt naar B door middel van woorden en/of gebaren opdat B iets zal doen. Communicatie is daarom wel gedefinieerd als 'interactie door middel van boodschappen', dus als inhoudelijke interactie(*14). Communicatie is het aanbieden van boodschappen (in de vorm van 'taalsymbolen, bewegingen, non-verbale symbolen'(*15)) met de bedoeling dat een ander mens er informatie aan ontleent (= iets weet, er iets van leert). Als de ander op zijn beurt reageert, en/of een boodschap aanbiedt, spreken we van feedback (= terugkoppeling)(*16).

We kunnen het communicatieproces indelen in een aantal stappen:

- * Iemand heeft een bepaald idee, een gedachte, die hij aan een ander mens wil overdragen.

- * Hij vertaalt (codeert) het idee of de gedachte in taalsymbolen. Voorbeeld; "Het is koud, we gaan naar binnen." De zender gebruikt gelukkig Nederlandse taalsymbolen, want anders zou hij voor ons onbegrijpelijke klanken uitslaan.

- * De ontvanger vangt de symbolen (klanken, geluiden) op door middel van zijn zintuigen. Als hij doof of zeer slecht horend is, wordt communicatie op deze manier moeilijk voor hem.

- * De symbolen (de klanken) worden door de ontvanger nu vertaald. Men spreekt van: decoderen. Hij vormt zich weer een idee, dat vaak (niet altijd!) overeenkomt met het oorspronkelijke idee van de zender.

- * Pas als de symbolen vertaald kunnen worden, is er sprake van informatie. De ontvanger heeft symbolen vertaald in informatie (= kennis over iets). Als de ontvanger de (taal)symbolen niet kan decoderen (bijvoorbeeld als een Chinese politieagent tegen hem spreekt), verwerft hij nooit informatie (aangenomen dat hij geen Chinees spreekt). Als de Chinese agent nu gebaren gaat maken die de ontvanger wel kan vertalen, is er sprake van communicatie.

Er zijn vele symbolsystemen. Enkele voorbeelden: de verkeersborden, de letters van het alfabet, de gebaren van een verkeersagent, gelaatsuitdrukkingen, de taal en gebarentaal(*17). 'Zender' en 'ontvanger' hechten dus lang niet altijd dezelfde betekenis aan de gehanteerde symbolen, al gaan mensen daarvan stilzwijgend uit; wanneer men bij wijze van experiment in gewone gesprekken steeds vraagt wat de ander met allerlei woorden bedoelt, raakt die al gauw geïrriteerd: "Doe niet zo flauw, dat is toch duidelijk!" Voor echte communicatie is het inderdaad nodig dat mensen in principe dezelfde betekenis hechten aan de symbolen die ze hanteren. Daarom is wel gesteld, dat communicatie slechts mogelijk is tussen mensen met ongeveer hetzelfde referentiekader (= 'het geleidelijk uit vroegere en recente ervaringen ontstane geheel van waarden, normen en opvattingen alsook wat men binnen een bepaalde groepering als vaststaande 'feiten' heeft leren aanvaarden'(*18)). Deze opvatting is echter onvolledig: buiten beschouwing blijft namelijk dat overeenstemming over betekenissen in en door interactie geleidelijk ontstaat of verandert. Zolang er (nog) geen overeenstemming bestaat over betekenissen, kan het gebeuren dat mensen wel het gevoel hebben elkaar uitstekend te begrijpen zonder dat dit feitelijk zo is. In dat geval is er sprake van "pseudo-communicatie"(*19). De ontvanger vat de boodschap anders op dan de zender bedoelde, zonder dat de partijen zich daarvan bewust zijn. Het blijkt bijvoorbeeld nogal eens voor te komen, dat patiënten onder allerlei termen iets anders verstaan dan hun arts. Wat gebruikte woorden werkelijk betekenen, leiden we vaak vooral af uit andere dingen, zoals de toon waarop iets gezegd wordt en de gebaren en gezichtsuitdrukking die ermee gepaard gaan. Het ontbreken van zulke non-verbale communicatiesymbolen, zoals bij communicatie via brief of telefoon, is vaak oorzaak van misverstand; een glimlach of knipoog kan de betekenis van woorden verzachten. Aan de andere kant vindt men het soms juist gemakkelijker een (onaangename) boodschap telefonisch te melden, precies omdat men dan onzichtbaar blijft. Soms is hetgeen men wil meedelen zó delicaat, dat men het nauwelijks onder woorden durft te brengen; dan communiceert men bijna uitsluitend non-verbaal. In zulke gevallen wordt dan min of meer bewust non-verbaal gecommuniceerd.

Daarnaast vindt bijna altijd ook onbewust non-verbale communicatie plaats: woordkeus, dialect, accent en uitspraak verraden onwillekeurig wie men is en wat men in de maatschappij betekent. Dit kan het verloop van de interactie ongemerkt beïnvloeden.

Taal speelt een belangrijke rol bij de meeste vormen van interactie en communicatie. Niet alle spreken is een mededelen (= geven van informatie) in engere zin. In bepaalde situaties (situatie = het geheel van de factoren, die op een bepaald moment het gedrag determineren van een mens in de fysische en/of sociale omgeving(*20)), bij bepaalde verhoudingen tussen mensen, bestaat er zoiets als 'praten om het praten zelf', waarbij het onderwerp waarover wordt gepraat minder belangrijk is dan het feit dat er wordt gepraat. In dit geval is het gesprek meer een middel tot verstandhouding, een middel om tot een wat beter contact met de ander te komen of met anderen uitdrukking te geven aan een zeker wij-gevoel, dan dat het gaat om de inhoud van wat er gezegd wordt. Communicatie is één van de belangrijkste methoden om intermenselijke relaties op te bouwen, te onderhouden en te versterken(*21). Communicatie kan mensen brengen tot groepsvorming. Ze houdt groepen bijeen. Sociaal leven zonder communicatie is nauwelijks denkbaar. Men moet communicatie dus niet alleen zien als iets dat zich tussen twee individuen afspeelt. Want dan dreigt men belangrijke groepsaspecten van communicatie over het hoofd te zien; mensen die door omstandigheden op elkaar zijn aangewezen, proberen door middel van communicatie tot een gemeenschappelijke 'definitie van de situatie' te komen, tot een collectieve zingeving, die de grondslag vormt voor verdere interactie en communicatie(*22).

2. Intermenselijke relaties

Zodra een mens geboren wordt, begint hij relaties op te bouwen met andere individuen, van wie de ouders vooral in het begin de belangrijkste zijn. Zijn hele leven door gaat hij met anderen om. Een mens ontmoet in zijn leven vele duizenden mensen, met wie hij gedurende lange (echtgenote) of korte (verkeersagent) tijd interactie pleegt en relaties van allerlei aard onderhoudt (vriendschap, vijandschap, liefde, onverschilligheid). Intermenselijke relaties zijn zeer complex. Er zijn veel factoren die tegelijkertijd werkzaam zijn. Elke menselijke handeling wordt bepaald door allerlei factoren. Enkele voorbeelden; het eigen karakter, de opvoeding in het gezin, de groepen waarvan men lid is, de houding die men heeft tegenover de situatie, de toestand van het lichaam, godsdienstige of politieke meningen, de levensstijl in het land waar men leeft, de meningen van andere mensen, de eigen kundigheid, de rol die men speelt, enzovoorts. Al deze factoren spelen steeds door elkaar heen. Zij beïnvloeden elkaar. Elke handeling is een keuze en een beslissing.

Mensen hebben hun medemensen nodig om zich te kunnen ontwikkelen tot mens. De mens is een sociaal wezen: hij wordt mens door interacties met andere mensen. Wat heeft een mens nu aan intermenselijke relaties, wat haalt hij eruit?

- * Deze relaties zijn vooral in de jeugd belangrijk, omdat het kind daardoor allerlei zaken leert: taal, normen, waarden. Zonder een voorbeeld (= de ander) is leren moeilijk of onmogelijk. De ander moet ook zekerheid bieden, angst bij falen voorkomen, enzovoorts.

- * Men heeft intermenselijke relaties nodig om het eigen ik te kunnen plaatsen in deze wereld. Men beoordeelt zichzelf in vergelijking met anderen.

- * Intermenselijke relaties bieden de mogelijkheid tot het aftasten, toetsen van meningen en gevoelens.

- * Deze relaties bieden vriendschap, troost en hulp in situaties van angst, pijn en onzekerheid.

Intermenselijke relaties zijn niet altijd en in alle opzichten prettig. Er zijn ook nadelen en minder aangename aspecten:

- * Mensen kunnen elkaar controleren (sociale controle): zij kunnen nagaan of het gedrag van de ander wel past.

- * Mensen kunnen door intermenselijke relaties veel hebben: hopeloze liefde, verbroken verhoudingen en huwelijken, afwezige vrienden en familieleden.

- * Mensen kunnen elkaar in een verkeerde richting leiden, door middel van een verkeerde opvoeding.

- * Door relaties met anderen kan men overmatig afhankelijk worden: moederskinderen, neurotici.

- * Men kan zich soms belemmerd voelen: men heeft vele verplichtingen ten opzichte van anderen, waarmee men relaties heeft(*23).

3. Communicatie en relatie op het kennisniveau van de empirisch georiënteerde psychologie

Tot nu toe hebben we gesproken over communicatie en relatie op binnen-werelds niveau. De hedendaagse psychologie presenteert zich als een wetenschap, die zich bezig houdt met onder andere het gedrag van de mens. Gedurende de hele Oudheid en Middeleeuwen behoorde de psychologie tot de filosofie, ook nog lang nadat de filosofie zich had losgemaakt van "wat wij vandaag de vakwetenschappen"(*24) noemen. Na vele eeuwen van filosofische psychologie begon pas in de 19e

eeuw een wetenschappelijke psychologie (d.i. een psychologie als empirische wetenschap(*25)) op te komen.

De 'wetenschappelijke methode' van de hedendaagse psychologie: In de wetenschapsbeoefening is de analytische functie van de onderzoeker werkzaam, anders gezegd; de wetenschapsbeoefening is analytisch, logisch, rationeel van aard. De onderzoeker treedt in contact met zijn veld van onderzoek, waarover hij via ervaring en waarneming informatie inwint. We kunnen zeggen dat de wetenschappelijke methode een rationeel-empirische methode is(*26).

Maurice Zundel(*27) wijst op de noodzakelijke gerichtheid van de onderzoeker op het niveau van de wetenschappelijke kennis: de bestudering van de zuivere objectiviteit van ieder fenomeen volgens een goed gedefinieerde experimentele methode. De consequente toepassing daarvan zal voor alle competente onderzoekers leiden tot hetzelfde resultaat. De schepping van een unieke taal (rationeel-empirisch van aard) die bovendien universeel wordt aanvaard, wordt het middel tot systematische unificatie van alle onderzoek. Door deze wetenschappelijke taal (Galileï is een van de belangrijkste grondleggers ervan) zal iedere ontdekking uitgedrukt kunnen worden in een formule, die overal dezelfde betekenis zal hebben. Alle grote successen van de wetenschap (bijvoorbeeld de maanlanding en Internet) moeten ons niet doen vergeten, dat in de wetenschappelijke taal vrijwillig grenzen zijn besloten, met name om de universaliteit ervan te garanderen. Dat een wetenschapper van welk land dan ook, in staat is om die taal te spreken en te begrijpen, geldt op één voorwaarde. Hij moet vóór de deur van zijn laboratorium alle persoonlijke meningen (d.i. alle niet-rationele-empirische bevindingen) laten liggen.

"Kennis benadert des te meer de objectieve waarheid, naarmate de persoon, het karakter en de situatie van degene die onderzoekt minder invloed uitoefenen op het kennisproces. De empirische wetenschap maakt abstractie van het kennend subject. Zij moet dat doen"(*28). In hun leven als mens zullen de geleerden natuurlijk ook gekenmerkt worden door ontelbare meningen die even verschillend zijn en onderling tegengesteld als die welke men elders ziet. Zij kunnen dus alleen trouw zijn aan de rationeel-empirische methode, wanneer zij zichzelf een krachtig verbod opleggen om hun persoonlijke opvattingen te vermengen met de wetenschappelijke onderzoekingen. De universaliteit van de taal is de onontkoombare voorwaarde voor de wetenschappelijke objectiviteit... Dit wil uiteindelijk ook zeggen dat een wetenschap in de mate waarin zij werkelijk objectief blijft, op géén enkele wijze antwoord kan geven voor willekeurig welk probleem dat specifiek ménselijk is. De posities die de wetenschapsbeoefenaars onvermijdelijk innemen ten aanzien van de vragen die op de meest vitale manier menselijk gedrag raken, openbaren op de eerste plaats hun persoonlijke betrokkenheid daarin. Zij kunnen dus niet vallen onder hun autoriteit als geleerde. Op dit gebied bestaat die niet(*29).

Als we spreken over communicatie en relatie op het (rationeel) kennisniveau binnen de empirisch georiënteerde psychologie, dan is een van de logische gevolgen daaruit dat we uiteindelijk eenzaam zijn en blijven. We ervaren de "eigen eindigheid en beperktheid"(*30) aan den lijve. Zo'n horizontale gedachtegang ziet er als volgt uit: In de intermenselijke relaties ervaart de mens de betrekkelijkheid van deze relaties, met name de beperktheid van zijn vermogen andere mensen werkelijk lief te hebben en door anderen bemind te worden. In de menselijke ervaring neemt de liefdesrelatie een aparte plaats in. Naar mate de liefdesrelatie tussen mensen als zuiverder, stabiel en sterker beleefd wordt, ervaart de mens ook des te meer een wezenlijk tekort, een onvermogen zich geheel aan de liefdespartner te geven en van hem of haar te ontvangen. Hoe inniger de eenheid, hoe sterker het besef nooit geheel één te kunnen zijn. De eindigheid en beperktheid blijven scheiden. Het gaat hier niet om allerlei bijkomstige tekortkomingen die er natuurlijk ook zijn; het gaat om de ervaring van de beperkte wijze waarop mensen, omdat zij mensen zijn, zichzelf zijn en zich daardoor ook maar op beperkte wijze aan anderen kunnen geven. Dit uit zich uiteraard het sterkste bij het sterven van een van de partners, maar wat zich daarin uit, is eigenlijk slechts een symptoom van iets dat altijd aanwezig is. Daarom zullen mensen die intens lief hebben en bemind worden, ook het sterkst in de eindigheid en beperktheid van de liefdesrelatie eigen eindigheid en beperktheid ervaren. Het is déze ervaring bij intermenselijke relaties dat mensen sterk hun eindigheid en beperktheid ervaren(*31). Door deze eindigheidservaring is de mens zich bewust van zijn fundamentele eenzaamheid.

4. Geloof en relatie

In de wetenschappelijke psychologie is geen plaats voor geloof in God. Geloven blijft immers een sprong vanuit de ervaring van eindigheid náár God. Het is het vertrouwvol volgen van iets (de genade) in de ervaring naar wat bóven de ervaring uitwijst naar een mij overstijgende Transcendentie, Die vóór en bóven en búiten mij is. Deze mij overstijgende Transcendentie wordt Zelf niet meer ervaren, althans niet op de wijze waarop wij gewoonlijk over ervaren (hier: de rationeel-empirische ervaring) spreken(*32). De theologie van de genade is bijna geheel vergeten in de praktische beleving van de mensen in onze dagen. Dat de mens geheel gedragen wordt door Gods gratis geschonken genade, is

een struikelblok voor velen. Men begrijpt niet dat de genade de vrijheid van de mens niet teniet doet, maar ze juist fundeert. En onze afhankelijkheid - in een vrijwillige overgave - beamen aan een openbarende God, die met de mens relatie aangaat, dit is precies geloven. Geloven is contact hebben met de Andere. God woont in de gelovige mens; dit neemt echter niet weg dat Hij ook tegenover hem blijft staan, als zijn Schepper, Heer en Verlosser. Tussen God en mens is er betrekking als tussen een Jij en een ik, vrij, als partners in liefde. De Liefde fundeert de tweeheid(*33). Het wezen van het christelijk en bijbels geloof, zegt Hoffmann(*34), is niet zozeer een wijze van kennen, maar een wijze van zijn en werken in de wereld. Het geloof is het gericht zijn op God in zijn leven (= bekering of metanoia). Geloven is in-de-genade-zijn en vanuit God nieuw worden. Het geloof in Christus brengt een nieuwe existentie voor de mens met zich mee: Hij wordt een nieuwe schepping(*35). Geloof is de weg naar eeuwig leven.

Hoe kan de mens de overstap naar het geloof maken? De mens kan niet uit zichzelf geloven. Geloven is uiteindelijk genade; het is de H. Geest die ons doet geloven. Op de vraag of de H. Geest een mens psychologisch gezien anders maakt; meent Hoffmann van wel. Door de H. Geest krijgt de mens een nieuw bewust-zijn (vgl. Ef. 1,17-19). Er ontstaat een nieuwe belichting van hetgeen de mens reeds weet en daardoor een nieuwe actualisering van dit weten, die leidt tot een veranderde ervaring van het leven. De H. Geest maakt de mens dus anders.

HOOFDSTUK II: COMMUNICATIE ALS HEILSDIALOOG

In dit hoofdstuk houden wij ons, enerzijds bezig met (naasten)liefde en vriendschap; in hoeverre is liefde en vriendschap gezondmakend en genezend voor de mens? En anderzijds zullen we zien wat liefde en kennis met elkaar te maken hebben. Is er een onderliggende band, en zo ja, hoe ziet er die dan uit?

1. Vormen van liefde en vriendschap

Een mens die Jezus in liefde en geloof aanvaardt en zijn geloofsleven wil plaatsen in een mens- en wereldbeeld, gaat daarover nadenken en redeneren, hetzij om met zichzelf in het reine te komen, hetzij om tegenover anderen zijn standpunt te bepalen en te formuleren. Een filosofie die de natuurlijke fundamentele waarheden, die onder de christelijke Openbaring worden verondersteld, aanneemt is hiertoe geschikt(*46). Er zijn in de Kerk twee filosofische systemen die aan de vereiste voorwaarde voldoen; het stelsel van Plato-Augustinus-Anselmus-Bonaventura en het thomistisch aristotelisme(*47). De wijze nu waarop de scholastieke leer van het thomisme over liefde en vriendschap sprak, was tientallen jaren lang té intellectualistisch, menen van Boekel en Vinken(*48). De moeilijkheid was de nieuwere gegevens van de positieve wetenschappen, vooral die van de biologie, de psychologie en andere menswetenschappen "in te passen" in het thomistisch stelsel. De filosofie en theologie van Thomas werd in dit thomistisch denken steeds meer losgemaakt van de concrete werkelijkheid. Een van de gevolgen daarvan was, dat de totaliteit van het mens-zijn niet meer goed werd begrepen; met name de lichamelijke was tot een negatieve factor geworden(*49).

Liefde(*50) echter beroert ons diepste wezen, omdat in de liefde zich de gehele zin van ons bestaan realiseert, ons bestaan in relatie tot God, zowel als in relatie met de medemens. Psychische verschijnselen en ervaringen van liefde, die hun zin ontleen aan het wezen van de liefde, trekken de aandacht. Zij maken deel uit van ons totale zijn(*51). De liefde is een goddelijke deugd, ze wordt gedefinieerd als: "de goddelijke deugd waardoor wij God beminnen boven alles en omwille van Hemzelf, en onze naaste als onszelf ter liefde Gods"(*52). De liefde voor God impliceert de liefde tot de naaste; de mens moet naast God automatisch allen liefhebben die naar Zijn Beeld en gelijkenis geschapen zijn, zijn medemensen en zichzelf. De vruchten van de liefde zijn "vreugde, vrede en barmhartigheid; de liefde eist de weldadigheid en de broederlijke vermaning; ze is welwillendheid; ze wekt wederkerigheid op, blijft belangeloos en verdraagzaam; ze is vriendschap en gemeenschap: De voltooiing van al onze werken is de liefde"(*53). Er zijn verschillende vormen van liefde:

1) Liefde van begeerte of verlangende liefde

De mens kan van iets houden omdat het voor hemzelf goed of nuttig is, dit is; beminnen om wat de ander te bieden heeft; de ander kan een voordeel of een zekere bevrediging schenken. "Dit is het type van liefde in de fase van verliefdheid. Ook binnen de hulpverlening komt dit soort liefde vaak voor, namelijk wanneer de arts of maatschappelijk werker de patiënt of hulpvrager helpt, louter omwille van de eigen reputatie of carrière of van de bevrediging van eigen insufficiëntiegevoelens. (.) Liefde wordt zo

gemakkelijk een bezittende liefde, een liefde die de naaste primair als middel tot een doel op het oog heeft"(*54).

2) Liefde van welwillendheid of welwillende liefde

De mens kan een goed 'in zich' beminnen, dat wil zeggen omwille van wat dat goed 'in zichzelf is' los van de vraag of het voor hem nuttig is. Het object van de liefde van welwillendheid kan bijvoorbeeld; een van de deugden, kennis of een persoon zijn. We hebben dan het goed van een ander persoon op het oog, zonder acht te slaan op eigen voordeel.

De welwillende, zich wegschenkende liefde beoogt God als het hoogste en volmaaktste goed in Zichzelf en niet zozeer omdat Hij goed voor ons is. "Waar de mens in feite en terecht streeft naar eigen vervolmaking en geluk én naar een liefdevol samenzijn met zijn medemensen, daar kan dit volgens Thomas enkel zijn, omdat hij daardoor nader komt tot God die het allerhoogste goed en allerlaatste einddoel is van al ons streven, dat eerst bij Hem (.) volledig tot rust zal komen"(*55). De liefde tot God is voor hem de weg tot zijn eeuwig geluk.

Welwillende liefde kan heel goed samengaan met een verlangende liefde. Veel mensen zijn vaak ertoe geneigd, automatisch zonder dat zij dat zelf beseffen, 'goed handelen' als efficiënt en nuttig handelen te interpreteren. Daardoor blijven zij op het niveau van de verlangende liefde steken, waardoor hun liefde gemakkelijk een 'bezitterige' liefde wordt. Binnen intieme menselijke relaties, zoals de huwelijksband, kan dat een zware belasting zijn(*56).

3) Liefde van vriendschap

Deze is aanwezig als de liefde van welwillendheid tussen twee personen wederzijds is(*57). De leer van Jezus is de leer van liefde. De doorleefde leer van de liefde is te vinden in een 'levende dialoog tussen God en (de) mens'(*58); in een 'ontmoeting' van Persoon tot persoon. Jezus werd altijd geleid en bewogen door de liefde. Hij heeft niemand afgewezen en allen vergeven. Aan één alleen kon Hij geen vergeving schenken omdat hij als slaaf van de haat Zijn grenzeloze liefde niet wilde. Jezus heeft tijdens Zijn laatste afscheid ons het gebod gegeven elkaar te beminnen. En Hij heeft ons ook de maat van de liefde gegeven, die wij moeten hebben voor elkaar, toen Hij zei: "Bemint elkaar zoals Ik jullie heb bemind. Daaraan zal men zien dat jullie Mijn leerlingen zijn" (Joh.13, 34-35). De Kerk heeft om te leven liefde nodig. Vooral de liefde in haar bedienaren. Als de bedienaren elkaar niet uit alle kracht zouden beminnen, en evenzo alle mensen in Jezus Naam, zou de Kerk niet vruchtbaar kunnen zijn. En dan zou de wedergeboorte van de mensen tot hun rang van kinderen van de Vader moeilijk worden. God is liefde. De bedienaren en alle gelovigen moeten elkaar beminnen, ook hun vervolgers, om één te zijn met God. Maria heeft zich zonder beperking aan God gegeven, zo moeten ook wij ons zonder beperking geven aan allen die wij ontmoeten, zieken en zondaars. De verkondigers van het Evangelie moeten allen beminnen, opdat allen tot liefde komen en gered worden. Dikwijls worden mensen slecht omdat niemand hen ooit heeft bemind, of hen slecht hebben bemind. Met name de verkondigers moeten hen beminnen, opdat de H. Geest weer Zijn intrek kan nemen. Jezus heeft op Zijn weg veel wrakken van mensen, in het slijk gevallen mensen ontmoet. Hij vertrapte ze niet in verachting. Maar integendeel, met liefde raapte Hij ze op, en veranderde ze in uitverkorenen van de Hemel. Wij moeten doen zoals Hij heeft gedaan, in de kracht van Gods liefde die in ons woont. "De liefde die God ons schenkt en die wij door Zijn genade tot onze liefde kunnen maken is geheel en al onverdiend, bovennatuurlijk deel hebben aan Zijn eigen eeuwige Liefde"(*59): "Zoals de Vader Mij heeft liefgehad, zo heb Ik u liefgehad" (Joh. 15,9). De verkondigers van de Blijde Boodschap worden uitgenodigd in de liefde van vriendschap met Jezus te blijven, zoals Jezus in de liefde van de Vader blijft. De deugd van liefde van vriendschap is 'een deel hebben aan de intertrinitaire liefde-beweging'(*60) van God.

Een bijzondere vorm van de naastenliefde is de solidariteit. In ruime zin betreft zij de relaties tussen afzonderlijke individuen, maar in strikte zin slaat zij op de relatie tussen een lid van een gemeenschap en de gemeenschap als geheel(*61). De solidariteit wordt als een deugd, een vaste morele karaktereigenschap omschreven; "...zij is een ferme en blijvende geneigdheid zich voor het algemeen welzijn in te zetten, ofwel; voor het goed van allen en iedereen, omdat wij allen echt verantwoordelijk zijn voor allen"(*62). Het 'solidariteitsbeginsel' wordt ook wel 'vriendschap' of 'sociale naastenliefde' genoemd als zijnde een directe eis van de menselijke en christelijke broederlijkheid(*63). Binnen de menselijke verhoudingen moet men de naaste liefhebben zoals zichzelf als een mede-mens en een mede-subject, zegt Thomas. De mens is een 'redelijk zinnenwezen' (= animal rationale; Thomas heeft dit begrip van Augustinus overgenomen), maar ook een 'sociaal zinnenwezen' (= animal sociale; overgenomen van Aristoteles), "wiens bestaan wezenlijk een bestaan is mét andere mensen; zowel wegens zijn hulpbehoevendheid als om zijn volledig mens-zijn te kunnen ontplooiën"(*64). Zelfs de meest gelukkige

mensen, die het aan niets schijnen te ontbreken, hebben toch vrienden nodig; mede-mensen die zij liefhebben en voor wie zij goed kunnen zijn. Dit samenleven (= bewust worden van het mede-bestaan van anderen naast mij) met anderen bestaat uit onderlinge ideeën- en gedachtenuitwisseling. Vriendschap ontstaat pas na veelvuldig samenzijn(*65).

2. Niveaus van kennis

De band tussen (naasten)liefde en kennis en wijsheid; de waardigheid van het verstand, het verstand is een wezenlijke eigenschap van het beeld-Gods-zijn van de mens. De menselijke kennis kent verschillende niveaus. Naast wetenschappelijke kennis is er het niveau van de bereflecteerde 'metafysische kennis'; kennis welke de werkelijkheid zelf aangaat als het 'zijnde'. Het derde niveau is dat van de wijsheid. Wijsheid is niet alleen maar intellectuele kennis, maar "een kennis die verwerkt is in een zoeken naar de waarheid en het goede in de liefde; een geïntegreerde kennis"(*66). Deze wijsheid leidt tot God. Ze is nodig om een menswaardiger samenleving op te bouwen.

Maurice Zundel(*67) stelt dat we door toepassing van onze verschillende ken-middelen (voor onze kenleer) tot een geleefde (dit is; een werkelijke) ontmoeting met God kunnen komen. Een goed gebruik van deze ken-middelen brengt ons dichter tot God. Zundel onderscheidt:

1. Innerlijke en uiterlijke gevoelskennis
2. Wetenschappelijke kennis
3. Kennis van persoon tot persoon

1) Innerlijke en uiterlijke gevoelskennis

Zundel zegt over dit kennisniveau: "We baden als het ware in een innerlijke en uiterlijke gevoelskennis. Daarin nemen wij concreet ons innerlijk en uiterlijk milieu waar met een affectieve gekleurdheid. Die is subjectief gekleurd en kent oneindige nuances. Deze kennis ontwikkelt zich op basis van onze organische toestand, volgens onze lichamelijke gevoeligheden en onze individuele of collectieve vooroordelen en de impulsen uit het onderbewuste die het voeden. Daarbij speelt onze ontwikkeling als kind een invloedrijke rol. Verder wordt deze kennis bepaald door ons geslacht en onze leeftijd, door het klimaat en het ritme van de seizoenen, door het oordeel van de ander die dichtbij of veraf is en door de betrekkingen die wij met hem op alle mogelijke niveaus onderhouden. Ze wordt bepaald door onze sympathieën en antipathieën, door onze informaties en de macht van onze verbeelding, die bepalend is voor de neerslag van deze kennis op onszelf. Ze wordt bepaald door onze mislukkingen en ons slagen, in de diverse situaties waarin zij tot gelding komt"(*68).

"Al deze elementen vormen een ongelofelijk potentieel van gevoelens. Het zwaartepunt daarvan is een voorgegeven ik dat ernaar streeft om zich te bevestigen door dit hele netwerk van energieën, van fysieke en psychische afhankelijkheden heen, dat zijn universum vormt. Daartoe past het zich, vrijwillig of gedwongen, aan aan het universum van anderen, dat altijd min of meer, deel uitmaakt van het zijne. Dat brengt het permanente risico van conflicten en rivaliteit met zich mee, wat weer ooit kan uitbarsten in een misdaad of een oorlog"(*69).

2) Wetenschappelijke kennis

Dit is een andere laag van kennen. Deze kennis richt zich op de zuivere objectiviteit, door ieder fenomeen te bestuderen volgens een goed gedefinieerde experimentele methode. De voorwaarde van de wetenschappelijke objectiviteit ligt in de universaliteit van de wetenschappelijke taal(*70).

3) Kennis van persoon tot persoon

In de 'bewustwording van de onaantastbaarheid'(*71) ontdekt de mens dat er in hem een gebied is waar niemand kan binnentreden, een gebied dat aan hem alleen behoort en waarover hij alleen kan beschikken; de ontdekking door de zelfervaring van een onaantastbare innerlijkheid. Deze ervaring van onaantastbaarheid is het diepste, het meest gevoelige trefpunt van ieder mens in zijn eigenheid. Het is dat wat hem onderscheidt in zijn eigenheid van ieder levend wezen. Uiteindelijk kan ieder daardoor "bewijzen heel concreet, dat hij mens is; door te protesteren wanneer die onaantastbaarheid wordt miskend, maar ook, door in te gaan op vriendschap wanneer ze ten volle wordt erkend"(*72). Geen enkel geschenk is kostbaarder dan eerbied voor deze innerlijkheid.

Bij de vorming van (en communicatie met) mensen moet men oog hebben voor het feit dat de eigenheid van iedere mens 'van-binnen-uit-ontvangen-is'(*73). De indruk van machtige autoriteit die de persoon van Jezus opriep, had te maken met dit unieke vermogen: Hij was in staat de luisteraars te treffen in de

wortel van hun wezen door in hen een nieuwe blik op zichzelf te werpen. In het verhaal van de ontmoeting tussen Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de put (vgl. Joh. 4, 1-42), zien we dat Jezus vastberaden is de vrouw te redden door haar te confronteren met haar eigen innerlijkheid. Na de vraag: "Geef Mij te drinken", - in werkelijkheid is het haar geest waar Hij naar dorst - zegt Jezus: "Ga, roep je echtgenoot en kom terug". Door deze uitspraak wordt ze geconfronteerd met zichzelf. Uiteindelijk zegt de vrouw; "Ik zie dat U een profeet bent". Vanaf dit moment is zij dan bereid in zichzelf de bron te ontdekken, waarnaar Jezus haar wilde leiden. Want het heiligdom wat Zijn werkelijke woning is, ligt in haarzelf. Dit heiligdom dat moet worden opgebouwd door het hele hart open te zetten voor die oneindige bron die het meest innig is aan de mens zelf. De vrouw kwam alleen maar om water te halen; na het gesprek met Jezus vertrekt zij weer, maar zij draagt nu in haar hart de bron die opborrelt tot eeuwig leven(*74).

"Van nu af zijn de mensen geroepen in zichzelf het heiligdom te ontdekken van de Levende God. Maar dit vraagt wel een radicale verandering, een nieuwe geboorte die hen uiteindelijk in staat zal stellen hun eigen innerlijk te bereiken"(*75). Deze eis trekt een onuitwisbare scheidslijn tussen alle vormen van bijgeloof of bedrog en van een waarachtige benadering van het Goddelijke. De geboorte van God in de mens is de voorwaarde voor de geboorte van de mens in zichzelf. De ontmoeting met de Aanwezigheid in ons stelt ons in staat de egocentrische monoloog (van onze fundamentele eenzaamheid(*76)) te overstijgen in een dialoog van liefde, door de genade. Alleen daardoor verandert ons hebbertig ik in een onbaatzuchtig ik(*77). Dit zien we bevestigd in een gebed van Augustinus in de 'Belijdenissen'(*78): "Laat heb ik U bemind, Schoonheid zo oud en zo nieuw, laat heb ik U bemind. Want U was binnen en ik buiten. Daar was het dat ik U zocht door me, uit het lood geslagen, te verslingeren aan de mooie vormen die U hebt gemaakt. U was bij mij. Maar ik, ik was niet bij U". Vijftien jaar na zijn bekering schreef hij dit gebed, die draaien om twee woorden; 'binnen' (intus) en 'buiten' (foris). Zij verhelderen elkaar door de kracht van de tegenstelling. Men is 'binnen' of 'buiten', er is geen 'tussenin'. In deze woorden ligt de ontdekking opgesloten. Want het gaat hier niet om het binnengaan van een huis, maar om; ingaan tot 'zichzelf'(*79).

"Hoe bereikt men echter dat 'zelf'? Daar ligt precies het probleem wat Augustinus heeft doorleefd tot in de diepste verscheurdheid voor hij het onder woorden kon brengen"(*80). Na een lange onderzoekingsstocht, met vallen en opstaan, met de pijnlijke verslaving van de zinnelijkheid, die hij maar moeilijk onder controle kon krijgen, komt hij tot bekering in het besef; 'ik was buiten'. Dat wil zeggen: 'totaal niet in staat binnen te treden bij mijzelf'. Het woordje 'buiten' verklaart méér dan een grote voorraad psychologische analyses(*81). In het 'binnen' heeft Augustinus God ontmoet. Het intus is een wezenlijke eigenschap van de goddelijke Schoonheid. De ervaring richt zich op de innerlijkheid van God. Deze ontdekking is bij Augustinus "een gevolg van een heldere ervaring; de eigen innerlijkheid ontwaakt tijdens de ontmoeting met de Schoonheid. (.) Met andere woorden; het is God die dit 'intus' opwekt. Het is God die de mens wakker schudt voor zijn eigen innerlijk. (.) Uiteindelijk vindt de mens zichzelf in deze geheimzinnige Gast die Zich aan hem openbaart"(*82). Het is God, in de bekering van het hart, die de verandering bewerkt van het hebbertige ik in een onbaatzuchtig ik. Augustinus kan alleen hierover spreken in zijn gebed in de taal van de bewondering. In dit gebed wordt de identiteit van zijn liefde uitgedrukt. "Deze identiteit ligt op de eerste plaats in de mens. Diens bestaan wordt pas dan voor hemzelf doorzichtig, wanneer het een zelfgave wordt aan dit oneindige Goed in hem verborgen. Dat is de enige weg naar zijn eigen wezen"(*83). De totale zelfgave kan alleen tot ontplooiing komen in het contact van het volmaakte Goed, omdat dat het Enige is waaraan het zich kan geven. God is het die ons van binnenuit leidt naar ons ware ik, doorheen een metanoia (omkering); een omvorming van ons hele bestaan in de liefde, die het wezen is van onze vrijheid.

Door het tot nu gevolgde betoog zal het gemakkelijker zijn te begrijpen wat Zundel onder 'kennis van persoon tot persoon' verstaat. Volgens hem is dit de hoogste graad van kennen in de natuurlijke orde(*84). De menswetenschappen benaderen menselijke verschijnselen als objecten, binnen de grenzen van hun wetenschappelijke methode. De kennis van persoon tot persoon gaat boven het wetenschappelijk vastgelegde objectieve uit; ze betreft zich juist op datgene in de mens wat niet tot object kan worden gemaakt. We onderkennen het gegeven van de mens in zijn specifieke waarde, in de 'onaantastbaarheid' van zijn bewustzijn. De mens is geroepen steeds meer persoon te worden. Deze 'roep' vindt "haar steunpunt in de eerbied die ieder opeist voor de menselijkheid, (.) die hij in zichzelf draagt"(*85). Deze visie veronderstelt een zeer levendig bewustzijn van dat wat het meest diepe is in de mens, een altijd wakkere blik op dit 'binnen'. Ze veronderstelt ook dat men zich daarop voortdurend betrokken weet, in een reflectie daarop. De kennis van persoon tot persoon openbaart zich zo in een kennis die liefde ademt.

Om het ware gezicht van de medemens te ontdekken, moet men een prijs betalen. Niet door te observeren ontdekken we de ander, maar door hem 'op te nemen en bij zich toe te laten', door 'innerlijk' te zijn, zodat de betrokkenheid kan groeien. Wederkerigheid kan ontstaan door de ander in zijn anders-

zijn toe te laten. De wederkerigheid die liefde ademt kan naar volmaakte liefde groeien. Die liefde is volmaakt wanneer de innigheid van de een doorschijnt in de innigheid van de ander als de uitwisseling van een oneindige Aanwezigheid die elk bezit uitsluit(*86).

Er is een eenheid tussen kennis en liefde in deze benadering van de persoon. Voor Zundel is dit het hoogste weten. Hij zegt: "Het is zeker waar, dat men op dit niveau kent, in de mate dat men bemint en dat men niet meer kent dan men bemint. De reden ervan is (.) dat het gaat om een kennen dat in dit geval identiek is aan liefde. Deze identiteit is het wezen zelf van iedere ware persoonlijkheid en de bron van zijn uitstraling"(*87). De liefde is in staat ons binnen te voeren in de innerlijkheid van een ander als gevolg van een wederkerige verinniging. In de communicatie met elkaar is er sprake van doorzichtigheid van de een voor de ander. Werkelijk menselijke relaties ontstaan in deze eerbied voor het innerlijk als basis. In gesprekken tussen een moeder en haar kind, tussen gehuwden die werkelijk een eenheid vormen, tussen trouwe vrienden, komt deze werking aan het licht. "Het gaat op in het diepste van de persoon en het deelt zich mee van het ene innerlijk aan het andere en het maakt beide gevoelig voor de Aanwezigheid, waarin zij hun eenheid ontdekken. Een dergelijke communicatie is niet afhankelijk van taal (als wetenschappelijke methode), zoals in de wetenschap of de filosofie"(*88). De kennis van persoon tot persoon ligt ten grondslag aan alle werkelijk menselijke relaties, zoals die tussen getrouwen, ouders en kinderen. Zij is gebaseerd op de absolute eis van het respect van de mens in al zijn betrekkingen(*89).

3. Toepassing

De kennis van persoon tot persoon "betreft de wederzijdse doordringing van innigheid in wezens die in zichzelf onaantastbaar zijn en die elkaar alleen kunnen bereiken door een wederzijdse communicatie die op vrijwillige instemming is gebaseerd"(*90). Deze kennis berust wezenlijk op een betrekking; de aard van de betrekking kan verschillen naar de mate van het gemeenschappelijk delen in Zijn Aanwezigheid. De kennis van persoon tot persoon betreft de welwillende liefde, immers; deze welwillende liefde voor de ander geeft diepe vrede en geluk en wij komen daardoor zelf tot innerlijke vervulling. De kennis van persoon tot persoon betreft tevens de liefde van vriendschap, daar deze liefde wederzijds is. De theologische deugd van de liefde is door de goddelijke genade toegankelijk. De deugd van de liefde van welwillendheid en de liefde van vriendschap bepalen mede de innerlijke houding van de mens, volgens Thomas(*91).

Romano Guardini plaatst zich in de traditie van Augustinus; "Gekend wordt iets, in zover het wordt bemind": Kennis en liefde vormen één act. Maritain stelt dat kennis aan liefde voorafgaat. Maritain neemt hiermee het standpunt van Thomas in, bij wie het kenvermogen het primaat boven de liefde heeft(*92). Zou het niet zo kunnen zijn dat chronologisch, binnen de tijdsorde gezien, kennis vóóraf gaat aan de liefde? En dat tijdens de metanoia, de omkering tot God en de omvorming in God; de kenact en de liefde zich versmelten tot één act?(*93) De mens heeft toegang tot de waarheid via de liefde. Kennis is bij Augustinus een gerichtheid, een zich uitstrekken, van de gehele mens. "Deze actieve inzet van zichzelf noemt hij ook de 'voluntas' (de wil), vandaar dat men van voluntarisme spreekt. Ten diepste is het echter de liefde, waarin de verwantschap van de mens en de uiteindelijke werkelijkheid naar voren komt"(*94).

4. De plaats van Godsontmoeting en bemiddeling in een aantal dialogische visies

In deze paragraaf willen we onderzoeken in hoeverre er sprake kan zijn van Gods-ontmoeting en bemiddeling in verschillende dialogische visies binnen de theologie en filosofie.

1) Kierkegaard, Barth en Brunner

Het existentialisme (o.a. Kierkegaard, Heidegger, Jaspers, Sartre, Camus) welke de blik concentreert op de mens in zijn individueel bestaan, heeft grote invloed uitgeoefend op de theologie. De metafysica werd als minder belangrijk gezien en vragen daaromtrent, als zijnde speculatief en niet-existentel (dat wil zeggen; niet direct een persoonlijke inzet van de mens vereisend) aan de kant geschoven(*95).

Kierkegaard stimuleerde de overtuiging dat geloven niet betekent een aantal leerstukken zo maar als waar te aanvaarden of zich onder een reeks van bovenaf vastgestelde normen te schikken. Volgens hem is het geloof veeleer "een persoonlijke verbintenis, te vergelijken met verliefdheid, waarin men zich ook niet aan de ander verbindt om objectieve, van buitenaf opgelegde redenen, maar uit subjectieve, dat wil in dit geval zeggen van binnenuit doorleefde ervaringen"(*96). Persoonlijk bestaan, bestaan, houdt steeds in het nemen van doorleefde beslissingen, van zich met huid en haar aan iemand overgeven.

Geloof is zulk een fundamentele keuze volgens Kierkegaard. De Bijbel is een liefdesbrief, en God is een 'Gij' tot wie men in een directe verhouding staat.

Verscheidene theologen, vooral de protestantse theologen Karl Barth en Emil Brunner, leren daarom, dat men slechts gebrekkig, benaderend, in logische bewoordingen die elkaar soms tegenspreken, dus dialectisch over God kan spreken. Dialectisch spreken is spreken in tegenstellingen of paradoxen. Er speelt echter nog een betekenis van het woord 'dialectisch' mee, namelijk 'dialoog'. De dialectische (en dialogische) theologie wil niets weten van een theologie als bezinning op Gods Openbaring. De God van de Openbaring zou 'ontsnappen' als men Hem zo puur theologisch zou benaderen. Hij openbaart zich pas in de dialoog, als de theologische bezinning een soort tweegesprek met God wordt. De theoloog moet geen vat op God willen krijgen, maar hij moet laten zien dat God vat op hem heeft. God is hier geen Object, maar Subject, geen hoogste Zijn, maar handelende Persoon. Leerstukken en normen hebben alleen dan betekenis, als ze geen gefixeerde waarheden zijn, maar neerslag van de existentiële beslissingen van de gelovige mens(*97). De dialogische theologie is op deze wijze te omschrijven als "een vorm van theologische reflexie die het menselijk bestaan en vooral het verschijnsel van de menselijke ontmoeting als fundament voor het zoeken naar en het ontmoeten van God opneemt en uitwerkt"(*98).

2) Buber

In de dialogische filosofie van Martin Buber, "een religieuze, gedeeltelijk theologische, en zelfs mystieke denker"(*99), gaat het bij de 'menselijke ontmoeting' om de feitelijke ontmoeting in het leven van alledag en hoe die op allerlei manieren kan lukken of mislukken, voor de waarneming toegankelijk te maken(*100). De ontmoeting met de ander als persoon speelt zich af in het nu, in de tegenwoordige tijd. Mensen ontmoeten elkaar soms van subject tot subject (op de ik-jij wijze), vaak echter ook in hun vele verschillende functies en rollen (op de ik-het wijze). De partners in de relatie hebben voor elkaar een unieke betekenis; ze zijn niet inwisselbaar. Het vermogen om persoonlijke relaties aan te gaan is weliswaar in de menselijke aard gelegen, maar moet, om te kunnen bestaan, wel ontwikkeld worden(*101). In Bubers theologie vindt de openbaring van de Godsverhouding tussen mensen slechts plaats, als aan een aantal voorwaarden is voldaan; ten eerste vindt deze openbaring plaats tussen mensen die werkelijk voor God en voor elkaar open staan (op de ik-jij wijze). Vervolgens bieden met name de 'bondgenoot' en 'lotgenoot' mogelijkheden tot Godsontmoeting. Ten derde, medemensen zijn noodzakelijk en onvoorwaardelijk aan elkaar gegeven als opdracht(*102). Buber heeft het dialogisch karakter van het menselijk bestaan getoond en daarmee heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan het denken over de mens in onze tijd(*103).

3) Zundel

Door de Openbaring spreekt God de mens aan(*113). Elke mens wordt uitgedaagd tot bekering, tot ontwikkeling en om tot een groeiende gevoeligheid te komen in relatie tot Hem, in dialoog (gesprek) met Hem: Christelijke vrijheid impliceert een innerlijke bevrijding waardoor wij radicaal worden omgevormd en binnen gevoerd in een onbegrensde ruimte, waar niet langer het egocentrische 'ik' ons bestaan bepaalt. Bevrijding van dit 'ik' kan alleen het werk zijn van een oneindige Liefde. Daarom kan zij alleen maar voortkomen uit een ontmoeting, in het meest innige van onszelf, met een Aanwezigheid, die deze zelfopoffering in ons motiveert. De mens wordt geboren in de stille dialoog met de genadevolle Bezoeker die hem openstelt voor zichzelf en die hem doet overgaan van het gegeven 'dat hij het leven ondergaat', naar; 'de gave waarin hij zich vervult'(*114).

Bij de ontmoeting met de eeuwige Schoonheid vertrekt Augustinus vanuit een ervaring. Die ervaring is in zich grenzeloos en zij drukt zich uit in de taal van de liefde. Dit is het voorbeeld dat we mogen volgen. Het is immers "noodzakelijk dat de mens, aan wie het evangelie wordt uitgelegd, zich geraakt voelt in het meest intieme van zichzelf. Daar ontdekt hij de uiteindelijke zin van zijn vrijheid in een innerlijke ruimte zonder grenzen. Daar ontmoet hij iemand die al zijn vermogens van bewondering en liefde kan bevatten en in zich bergen"(*115). Het gaat in de Openbaring om de "communicatie van Geest tot geest die vrucht draagt in geloof, hoop en liefde, in het licht van de H. Geest"(*116). Het charisma, het beleven én het uitdragen van de Blijde Boodschap, maakt profeten, priesters en gelovigen tot instrumenten van genade, tot instrumenten van communicatie. Voor anderen blijft het instrument zijn waarde behouden, ook als zij niet in staat zijn de boodschap die het overlevert helemaal te begrijpen en te beleven(*117). Het hoogtepunt van de Openbaring is het mysterie van de H. Drie-eenheid. Het geloof in dit mysterie is het wezenlijke kenmerk van het christendom. "Het maakt van het christendom het meest diepe en het meest verhelderende antwoord op alle problemen van onze geest en op alle inspiratie van ons hart"(*118). Immers, van oorsprong hebben wij ons een 'ik' aangekweekt dat bezitterig is en waarmee

we ons sinds onze kinderjaren hebben geïdentificeerd. Zelfs voor we er over na konden denken, hebben we "ja" gezegd tegen dit gemaakte 'ik' en onaantastbaarheid, waardigheid en vrijheid naar ons toe getrokken. In de zoektocht naar de eigen identiteit - welke niet te onderdrukken is voordat het op de een of ander manier gevonden wordt -, opent de Openbaring van de Drie-eenheid een totaal onvoorziene weg; samengevat in het zinnetje: "God is Liefde" (1. Joh.). Hij is Liefde in betrekking tot ons, Zijn schepsels, en in betrekking tot heel de schepping. Hij is Liefde-in-Zichzelf (Immanente Triniteit), in Zijn Eigen Innerlijk, wezenlijk, zonder grenzen, eeuwig. Tevens is Hij Liefde-in-Relatie (Heilseconomische Triniteit) tot een Ander die Haar constitueert(*119). Zeggen dat God Liefde is, wil zeggen dat Zijn Innigheid door deze beweging naar een Ander, zonder welke er geen sprake van Liefde zou zijn, bepaald wordt. "Het houdt (.) ook de bevestiging in dat God de Ander in Zichzelf vindt en dat Hij Die bezit door Zichzelf. Dat alles samen leidt tot de volheid van Liefde die Hijzelf is"(*120).

Binnen het Zijn van God ontspringen drie wezenlijke relaties, die de rang van Persoon hebben; Vader, Zoon, en H. Geest. God is Enig, maar niet eenzaam of alleen. "(.) Hij is inderdaad Enig op geestelijk vlak, omdat Hij níét eenzaam is, omdat Hij eeuwig in Zichzelf de Ander vindt aan Wie Hij Zich kan geven". "Hij is Enig in de totale Zelfgave die het wezen en de volmaaktheid van die liefde uitmaakt"(*121). Deze innerlijke Zelfgave van God bepaalt ook Zijn oneindige vrijheid; want in Hem is het Goddelijke 'Ik' juist de zuivere relatie tot de Ander. Of met andere woorden; heel de gave van de Vader bestaat erin, dat Hij Zijn oneindig volmaakte natuur meedeelt aan Zijn Zoon, terwijl Hij er niets van achter houdt voor Zichzelf, dan Zijn relatie van Vader zijn. Heel de gave van de Zoon en de H. Geest bestaat daarin, dat Zij Zich aan Elkaar en aan de Vader meedelen en verbinden(*122).

De Godheid van Jezus is verworteld in de Drievuldigheid door de Persoon van het Woord die het wezen van Zijn mens-zijn uitmaakt. "Het Woord deelt inderdaad aan de menselijke natuur niet Zijn aard van natuur mee - want daarin is het formeel God -, maar Zijn Persoonlijke wezen waardoor Hij bestaat in Zijn Goddelijke natuur"(*123). "Anders gezegd; het Goddelijke 'Ik' treedt in onze geschiedenis binnen onder het aspect van de relatie die er de grondslag van is en waarin 'Hij Zich niets toeigent' in het mens-zijn van Jezus dat er door wordt bepaald"(*124). De menselijkheid van Jezus, bekleed met de substantie van het Woord, is 'vervuld' door deze onthechting, door deze oneindige onteigening die het wezen is van de betrekkingen in God die Hem zo tot Getuige en Bemiddelaar maken.

De zin van de schepping vanaf het allereerste begin is de communicatie met God(*125): De volheid van de schepping is de geboorte van het mensgeworden Woord in de tijd. In het mysterie van Jezus ligt - tegen de achtergrond van de H. Drievuldigheid gezien - een eeuwige Mededeling van liefde. God is Liefde die zichzelf wegschenkt in en door Jezus(*126). God is Liefde en de Liefde richt zich op de Ander om Liefde te kunnen zijn. Daar ligt de kern. "Deze Liefde die brandt in het hart van de Drieëenheid neemt het mens-zijn van Jezus in Zich op(*127) en onteigent het totaal van zichzelf door het deelgenoot te maken van zijn eigen beweging; de eeuwige betrekking van Zoonschap als kern van het Persoon-zijn"(*128). Deze volledig onbaatzuchtige gave van God aan Christus richt zich op de mensheid en de schepping in haar geheel(*129).

Echter "iedere genade houdt ook een zending in; en naarmate de genade overvloediger is, strekt de zending zich verder uit. Wanneer de genade oneindig is dan is ook de zending niet meer aan grenzen gebonden. Christus is dus ook, juist omdat Zijn menselijke natuur geheel in beslag is genomen door het Woord waarin zij haar wezen vindt, totale openheid naar de schepping die Zijn werk is"(*130). Het is Zijn zending om de mensen tot kinderen van God te maken (Vgl. Joh. 1,12). Christus is niet anders dan een Gave en wil dat ook van ons maken. We moeten eerst zelf kinderen van God zijn of worden om het in een ander te kunnen wekken(*131).

Doordat God in Zichzelf Drieëenheid is, is Hij onafhankelijk van de mens en de wereld. In Zich laat Hij de Ander reeds zijn in vrijheid. Zoals Hij ad intra (in Zich) is, zo is Hij ook ad extra (naar buiten). Vandaar dat er ook geen sprake kan zijn van verdrukking of onderdrukking van de menselijke vrijheid. Omdat God reeds in Zich oneindige Liefde is, is het vanzelfsprekend dat Hij de mens laat zijn in vrijheid; strikt genomen heeft Hij de liefde van de mens niet nodig. Dat Hij de mens geschapen heeft, is een geheim van Gods Liefde: Hij wil de mensen laten delen in het inner-Trinitaire leven van God Zelf(*132). Gods Geest richt Zich tot onze geest, die meestal maar langzaam tot (geestelijk) leven komt. In die mate dat wij ons egocentrisme los laten en er van bevrijd worden, in die mate openbaart zich het persoonlijk karakter van de genadevolle Aanwezigheid "die beetje bij beetje het centrum wordt van onze intimiteit én steeds sterker de drijfkracht wordt tot onze bestemming, dat is; onze bevrijding. Zo voltrekt zich met die Aanwezigheid de dialoog, waarin ons bezitterige ik zich omvormt in een schenkend ik"(*133). Wij worden open voor de Vriend die in ons binnenste woont; wij worden open door en voor de nabijheid van Zijn 'genezende'(*134) Aanwezigheid op de bodem van ons hart. Zundel betreurt het dat veel gelovigen de grootheid van de Openbaring van het mysterie van de H. Drievuldigheid niet doorzien en doorleven. Het zou hun de mogelijkheid geven om Geest-georiënteerd in het leven te staan en menselijke problemen van binnen uit te doorlichten om zo te komen tot de ware oplossingen ervan(*135).

"Kennen is een bepaalde wijze om met de werkelijkheid te vergroeien"(*136), of met andere woorden gezegd, zelf worden wat men kent door een soort identificatie, waarin de kennende op immateriële wijze de vorm aanneemt van het gekende en het in zichzelf inkadert om het van binnenuit te beleven en het te integreren in zijn eigen leven. De kennis van persoon tot persoon, zoals reeds gezegd(*137), betreft de wederzijdse doordringing van innigheid in wezens die in zichzelf onaantastbaar zijn en die elkaar alleen kunnen bereiken door een wederzijdse communicatie die op vrijwillige instemming is gebaseerd. Deze kennis berust wezenlijk op een betrekking (relatie) en ze is verschillend naar de aard van die betrekking. Bij de kennis van God - het gaat hierbij om de meest verheven wijze van kennen van persoon tot persoon - staat voorop dat Hij inniger (intiemer) aan onszelf is dan wij het zijn en tevens dat Hij de enige weg is naar onszelf. "Het is in Hem dat wij onszelf kennen zoals wij de intimiteit van een ander niet zullen bereiken dan door een gemeenschappelijk 'ademen' (door de genade) in Zijn Aanwezigheid"(*138); (priesterlijke) bediening en bemiddeling is het meest vruchtbaar, als zij er op gericht is in de ander een contact op te wekken met de Bron die opborrelt tot eeuwig leven. Dit kan alleen wanneer de bemiddelaar zelf altijd met diezelfde Bron in eenheid blijft. Communicatie met medemensen realiseert zich dan in de uitwisseling van de liefde.

Jezus nodigt ons uit, van onszelf een naaste te maken voor alle anderen. Hij doet dat in de parabel van de barmhartige Samaritaan. Door deze eis worden wij in relatie gebracht tot anderen. Daardoor valt het heil van anderen niet meer te scheiden van dat van onszelf. De aanwezigheid van God in een ander is even kostbaar als Zijn aanwezigheid in onszelf(*139). Het absolute engagement met de waarheid, is uiteindelijk het engagement van persoon tot persoon; in betrekking tot God, en vanuit Hem, in betrekking tot de naaste(*140).

De christen ervaart God als een Persoon. Het persoonsbegrip(*141) wat hier besproken wordt komt uit de christelijke mystiek. De nadruk ligt hier op de relatie en gemeenschap. 'Persoon' is dan 'liefdevol-gerichtheid-op' anderen, het is wezenlijk in-relatie-staan. De liefde die men beleeft (d.w.z. die men schenkt en die men ontvangt) maakt de persoon: "De brug der relatie maakt de persoon"(*142). De mens is geroepen om van individu, van degene die verdeelt; tot persoon te worden, in relatie tot een ander, in de liefde(*143). Van belang is dat men zijn naaste belangeloos liefheeft, dat men altijd bereid is zichzelf te veranderen om dit te bereiken; men moet aan zichzelf willen afsterven voor elk van zijn medemensen, door te groeien in heiligheid.

De personalistische dialogische visie van pater Zundel vormde een eenheid met hemzelf, als afspiegeling van innerlijk en geestelijk leven. Daardoor kon hij een meester in persoonlijke relaties zijn. "Zich onthechten aan zichzelf, doorzichtig zijn voor de goddelijke Werkelijkheid, die niet losgemaakt kan worden van degene die haar bemiddelt, dat was de boodschap waarvan hij de drager kon zijn, omdat hij ze op uitzonderlijke wijze zelf was geworden", aldus Carré(*144).

HOOFDSTUK III: HEILSDIALOOG ALS GENEZING

De mystici spreken over een Werkelijkheid die voor de gewone gelovige wel eens als te ver gezocht, zo niet als onwaarschijnlijk over komt. In feite ligt die Werkelijkheid echter veel dichterbij dan de gewone gelovige vermoedt. De mysticus namelijk "erváárt - psychisch en ook geestelijk(*145) - ten volle wat de doorsnee-gelovige alleen maar voor waar aanneemt en gelooft. (.) De mysticus beleeft de relatie met God erg bewust. Voor de gewone gelovige daarentegen is die Godsverbondenheid wél een realiteit waaraan hij geloof schenkt, maar die hij níét in diezelfde graad van overstelpende duidelijkheid en evidentie beleeft"(*146). Mystiek betreft ervaring; de mysticus "beleeft dus psychologisch wat de theoloog begripelijk en rationeel omschrijft"(*147).

1. Waardering en bevestiging op de wijze van de 'weehoudende liefde'; in de vorm die de ander eigen is

In deze paragraaf willen we elementen van mystieke ervaring, welke Zundel onder woorden heeft gebracht o.a. in de 'kennis van persoon tot persoon', omschrijven met het begrippenkader van een empirisch georiënteerde psychologie. "Omdat de christelijke mystiek een liefdesmystiek is, heeft zij een begrippenkader nodig dat deze realiteit (.) kan uitdrukken (.)"(*148). Anna Terruwe heeft christelijke (mystieke) belevingen van liefde en naastenliefde omschreven in het begripvolle jargon van de empirische antropologie; in haar 'empirisch-antropologische visie op menselijk samenzijn in Kerk en wereld'(*149).

De mens is bereid de zin voor het heilige terug te vinden vanaf het moment dat hij iemand ontmoet die zich werkelijk interesseert voor datgene wat of wie hij is of wat hij doormaakt(*150). In de meest

wanhopige omstandigheden is immers menselijke aanwezigheid voldoende om psychotisch makende angsten te verdrijven. Zij vormt het tegenwicht voor de ervaring van het absurde dat overbodig lijden tot een verschrikking maakt. Want het staat de mens toe, achter grenzen van leed een gezicht te ontwaren dat in staat is om aan lijden een zin te geven. Het is dikwijls voor vertwijfelde mensen voldoende dat ze één enkel mens ontmoeten die in hen gelooft en hen bevestigt, om het leven weer aan te kunnen(*151). Het is de droom van ieder mens, dat hij iemand mag ontmoeten bij wie hij werkelijk kan uitpraten, die hem en zijn woorden begrijpt, iemand die kan luisteren. In ieder mens leeft het verlangen om aanvaard te worden, begrip te ervaren zowel voor mislukken als voor lukken, voor vallen en voor opstaan(*152). Belangrijker nog dan de aanvaarding is echter 'bevestiging' te ontvangen; begrip en waardering, niet alleen voor wat je doet maar ook voor wat je bent(*153).

"Bevestiging voor de mens is", volgens A. Terruwe, "het waarde- en zin-onthullend zijn voor de andere mens en daardoor ook voor zichzelf." "Het is 'in het hele zijn' tegenover de ander uitdrukken; jij mag zijn zoals je bent (in actu), om te kunnen worden, die je bent (in potentia), maar nog niet kunt zijn. En je mag het worden op jouw wijze en in jouw uur"(*154). De bevestigingsleer van Terruwe gaat uit van het grote belang van de waardering voor het 'mens-zijn' en het 'mens-worden'. De waardering en bevestiging voor de ander wordt concreet geschonken op de wijze van de 'weerhoudende liefde'. "De onbaatzuchtige, bevestigende liefde veronderstelt, dat de wijze van aanbieden van de bevestiging alleen mogelijk is in de wijze van de ontvangende ander"(*155). Het wezenskenmerk van de liefde van en voor de mens is het weerhoudend zijn van de liefde. "De liefde schenkt uiteraard zich zelf, maar het weerhoudende in de liefde doet degene, aan wie gegeven wordt, geheel zichzelf blijven in zijn eigen vorm en wijze: In de weerhoudende liefde geeft hij dus het eigen wezen, maar weerhoudt de eigen vorm, waarin hij vanuit zijn eigen wezen graag zou willen schenken; men drukt dan zichzelf uit in de vorm, die de ander eigen is, en de ander in zijn vorm wordt dan van mij"(*156). Soms betekent dit weerhouden een zichzelf volkomen terughouden in het uitdrukken van de liefde, die niets liever wil dan zichzelf schenken(*157). Het weerhoudende in de liefde is de enige maatstaf van de liefde. Het is haar onbaatzuchtig zijn. "Weerhoudende liefde is liefde, die tot verlangen gegroeid is, doch die zich, uit liefde voor de ander, naar buiten slechts uitdrukt op het moment, en in de mate en wijze, die geheel aangepast is aan de beminde ander"(*158).

De waardering geldt als een wezenlijke voorwaarde om een mens "met zijn eigen dynamiek en creativiteit"(*159), tot zijn volle recht te laten komen. "De waardering onthult de waarde van de ander, niet als een voorwerp van bezit, maar als een voortdurende oproep om in erkenning zichzelf te mogen worden. Alleen de waardering in een klimaat van belangeloze genegenheid zet de mens op weg naar aanvaarding van zichzelf en van de anderen"(*160). Binnen dit klimaat van menselijke erkenning kan iemand gaan vermoeden wat het betekent dat God de mens blijvend waardeert en bevestigt. De christelijke mensvisie(*161) van de bevestigingsleer sluit nauw aan bij de theologisch-personalistische visie van Maurice Zundel. Elke mens is immers uitgenodigd om betrokken te zijn in een innerlijk leven naar God toe. In de vrijheid van de mens ligt een roeping, een taak besloten; de roeping om naar de Ander (God) toe te leven om zo met Hem verenigd te zijn in gemeenschap van Liefde in de kennis van persoon tot Persoon; vanuit deze betrokkenheid op de eerste Liefde is het de roeping van de mens om met andere personen verenigd te zijn en te leven in de wederkerigheid van de liefde in de kennis van persoon tot persoon.

De bevestiging is de sleutel tot waarde-groei. "Door de bevestiging worden niet alleen waarden uit de persoon 'opgedolven', daardoor wordt tevens ieders levensproject echt 'levenskrachtig' gemaakt"(*162). Parallel hiermee legt de theologische visie van Zundel nadruk op de innerlijke vrijheid, welke veroverd moet worden. Vrijheid van zelfbestuur is evenredig tot de liefde die zichzelf geeft. Hoe meer men zichzelf, vanuit een innerlijke vrijheid, aan anderen weg kan schenken, hoe meer men zelfstandig wordt. Daarom zal ook een omgaan met mensen, gebouwd op de bevestigingsleer, mensen laten ervaren dat vanuit een bepaalde grondhouding (attitude) met hen wordt omgegaan; vanuit de attitude van waarachtige genegenheid en zorg. Echte waardering - in de zin van de theologisch-personalistische visie van Zundel en de bevestigingsleer van Terruwe - vindt haar fundament in het belangeloos serieus genomen worden door die persoon (in diens beleving van de kennis van persoon tot Persoon/persoon) die eraan ten grondslag ligt. "In het gevoel van echte menselijke bejegening, groeit het besef van eigenwaarde en de blijde zekerheid dat je bestaan ook door anderen is gewild"(*163).

2. Relatie als instrument van waardering, bevestiging én genezing

Een mens is erop aangelegd, een innerlijk welbehagen, een eigen gevoel van waardering, jegens andere mensen te beleven. Dit innerlijk-emotioneel waarderen wordt in de mens gelegd, als hij vanaf zijn ontvangen en geboorte wordt ingebed in een liefdevol welbehagen, dat door de ouders gevoelsmatig in hem wordt overgedragen. Een baby heeft een "ingeschapen behoefte aan liefdevol

lichamelijk gevoelscontact, dat eerst tastbaar en proefbaar, dan ook hoorbaar (via liefdevolle geluiden en woorden) en zichtbaar (b.v. door een liefdevolle glimlach) wordt ervaren. Daardoor voelt hij zichzelf 'welkom', volkomen aanvaard en in zijn diepste wezen gezegend en bevestigd"(*164).

Dit gevoel van zelf-waarde kan hem alleen maar geschonken worden door een ander mens of door andere mensen, met andere woorden vanuit bemiddeling(*165). "Het is de relatie waarbij iemand door een ander mens wordt beschouwd en gevoeld als iemand die bij hem hoort en in wie hij het welbehagen van de schouwende en beminnende mens zelf waarneemt, zodat hij dit voelt met zijn hele wezen"(*166). In de jonge mens komt dan een ervaren van eigen goed-zijn naar boven; hij ontvangt daarmee een gevoel van welbehagen in zichzelf, van zelf-liefde en eigenwaarde. Door deze ervaring ontvangt het jonge kind het vermogen nu zelf ook gevoelens van aanvaarding en welbehagen, van liefdevolle waardering en bevestiging tot anderen te laten uitgaan.

Contact echter met medemensen maar ook met God wordt vaak ernstig bemoeilijkt vanwege de aanwezigheid van emotionele ontwikkelingsstoornissen(*167) in de opvoeding. Als de eigen ouders hun kinderen niet in liefde hebben aanvaard en bevestigd, hoe "zou God dit dan wel kunnen of willen doen?" Als de weg naar God door gevoels-frustraties geblokkeerd is, is eerst mede-menselijke hulp en begeleiding nodig, zonder de ander direct tot God te willen leiden. Begeleiding kan geschieden bijvoorbeeld in de vorm van hartelijke omgang met een man en/of vrouw, met een zielzorger of een psycholoog, in een 'warm nest'; een (plaatsvervangend) gezin of een gemeenschap. De ervaring van een liefdevolle medemens kan op den duur een brug openen tot de ervaring van een liefdevolle Vader en God. Want de mens blijft verlangen naar Diegene die ons bij name kent en ons bevrijdende geborgenheid en diepste bevestiging biedt(*168).

3. Casus: 'Renée'

Tijdens de opleiding tot psychiatrisch verpleegkundige, heb ik in het kader van het vak 'verpleegkunde' de verfilming van het "Dagboek van een schizofreen"(*169) mogen zien. De hoofdpersoon ('Renée' genoemd) is genezen door de behandeling van haar psychiater Marguerite Sechehaye. De film laat wat er gebeurt zien, vanuit het perspectief van de innerlijke belevingen van de patiënte Renée. Het is een ietwat 'vreemde' film. Pas achteraf tijdens de klassikale bespreking werd één en ander duidelijker. Zonder (voor)kennis van de ziekte en de wijze waarop deze ziekte beleefd kan worden, is begrip voor 'de zieke met zijn ziekte' bijna onmogelijk. Door de kennis en het begrip betreffende iemands ziektegeschiedenis (met inbegrip van o.a. de aanwezige communicatie- en relatiestoornissen in diens directe omgeving), is het mogelijk een begeleidingsplan op te stellen.

Het is Sechehaye gelukt een gemeenschappelijke taal te vinden (middels de 'symbolische verwerkelijking') om met Renée tot communicatie te komen(*170). De genezing kon tenslotte worden gerealiseerd, met veel geduld, een trefzekere intuïtie en een eindeloze liefde(*171). De vrouwelijke psychiater moest als een 'plaatsvervangende' liefhebbende moeder "de taal spreken welke op warme wijze vlees en bloed gekregen had in symbolen, een taal, die beladen was met affectieve echo's"(*172). Sechehaye had geen toegang tot Renée middels de normale abstracte taal, omdat het innerlijke conflict er al eerder was dan de gesproken taal(*173) (als baby werd Renée verwaarloosd, ze kreeg te weinig voeding omdat men dacht dat haar maag niet in orde was. In haar geest werd dit vastgelegd als; 'verwerping door haar moeder die haar liet verhongeren'). De wijze van uitdrukken moest daarom primitiever(*174) zijn en overeenkomen met het stadium, waarin het trauma had plaatsgehad. De enig bruikbare methode was de methode van de 'symbolische realisatie' (= zich uitdrukken door middel van symbolen, gebaar en beweging).

Renée moest een ontwikkeling doormaken van 'psychische menswording'(*175), nadat eerst de gevolgen van de begintrauma's teniet waren gedaan. Dat kon alleen door overdracht(*176) door een nieuwe moeder die in de plaats van ontbering de 'gaven van de liefde' bracht, dat wil zeggen door een gevende (= beminnende en bevestigende) moeder in de plaats te zetten van een berovende (= hatende en ontkennende) moeder. Vanwege de verantwoordelijkheid voor Renée ontwikkelden zich bij Sechehaye, zoals zij zelf zegt(*177), gevoelens van echte genegenheid en sympathie; daardoor kreeg zij de kracht en de motivatie om plaatsvervangende en 'liefhebbende moeder' te zijn voor Renée. Door deze geëngageerde betrokkenheid op en in het leven van Renée, en door toepassing van een juiste verbale en non-verbale communicatie, deels vanuit een trefzekere intuïtie, deels vanuit rationeel-empirisch verworven kennis, kon het proces van genezing plaatsvinden.

Zundel gebruikt het voorbeeld van Renée(*178) om aan te geven dat (1) door de communicatie in een gemeenschappelijke 'ontmoetingstaal'(*179) én (2) door middel van de plaatsvervangende 'moeder' Marguerite Sechehaye, de weg vrij gemaakt kon worden uit de opgeslotenheid in zichzelf (absoluut autisme) van Renée. De psychiater heeft drie jaar nodig gehad om de gemeenschappelijke taal van de symbolische verwerkelijking te ontdekken door ze óók van binnenuit te begrijpen om met Renée te

kunnen communiceren. Sechehaye heeft heel haar (innerlijke en uiterlijke) gevoelskennis(*180) ingezet en al haar wetenschappelijke kennis(*181) daartoe benut. Tenslotte, vanuit een verantwoordelijkheidsbewustzijn en gevoelens van genegenheid voor de jonge vrouw die aan haar zorgen was toevertrouwd, ontdekte ze de 'taal' die Renée gebruikte om tot communicatie te komen. Symbolen waren bij Renée gebaseerd op haar grondervaringen. Ze drukten bij haar haar diepste roerselen uit als verbeeldingen van psychische processen. De symbolen brachten een contact tot stand tussen de empirisch-waarneembare orde en het diepere niveau van haar werkelijkheid, even reëel als het zichtbare, maar...onzichtbaar. Symbolen fungeerden als dragers van haar innerlijke leven. De inhoudsontsluiting van het symbool ('appel') werd door communicatie met Sechehaye opengelegd. Woord en symbool kwamen bij elkaar in de symbolische realisatie.

De taalsymbolen(*182) waarvan Renée gebruik maakte, hadden bepaalde vastliggende plaatsen in haar ziektegeschiedenis. Deze ongewone taalsymbolen moesten gedecodeerd (= vertaald) worden door de psychiater. Pas toen de symbolen vertaald konden worden, was er sprake van informatie (kennis), en daarmee mogelijkheid tot communicatie. De psychiater ontdekte de vertaalsleutel pas na drie jaar van intensieve begeleiding. Wat de gebruikte woorden (= symbolen) werkelijk betekenden, leidde Sechehaye mede af van non-verbale communicatiesymbolen, zoals de toon waarop iets gezegd werd en de gebaren en gezichtsuitdrukkingen die ermee gepaard gingen. De vertaling (decoding) van zulke non-verbale communicatiesymbolen droeg bij om tot een goed verstaan van Renée en haar ziektebeeld te komen. Op de dag dat Sechehaye de symboliek begon te begrijpen in het spreken en het gedrag van Renée, vanaf die dag(*183) werd deze vorm van communicatie hét middel tot opbouw van een wederzijdse relatie (een vorm van intermenselijk gedrag(*184)). Het nu nieuw ontstane 'intermenselijke gedrag' is - door middel van de symbolische verwerkelijking - het instrument geworden om genezing bij Renée te bewerken. Marguerite Sechehaye schenkt haar weerhoudende liefde op de wijze van intermenselijk gedrag, in de vorm die Renée eigen is, namelijk middels haar symbooltaal. Zo is Sechehaye zélf op de wijze van de weerhoudende liefde - in de vorm die geschikt is voor Renée - tot instrument van genezing geworden in het psychisch menswordingsproces van Renée.

De liefde voor Renée was de inspiratie om - persoonlijk geëngageerd - de oplossing te vinden om met haar in communicatie te treden welke uiteindelijk totale genezing zou bewerken. Door de weerhoudende liefde en de gemeenschappelijke ontmoetingstaal kon en mocht Sechehaye doordringen tot het innerlijk van Renée, tot de kern van haar innerlijkheid. De geestelijke liefdesact van het beminnen stelde Sechehaye in staat de essentiële eigenschappen van Renée te ontdekken en zelfs meer dan dat; zij ontwaarde haar potentiële mogelijkheden, die nog wachtten op verwezenlijking. Door haar liefde stelde Sechehaye Renée in staat haar potentiële mogelijkheden te verwezenlijken, door haar bewust te maken van hetgeen zij kon zijn en kon worden.

Na haar genezing is Renée biologie gaan studeren, ze heeft een onderzoek gedaan over een botanische kwestie, waarvoor ze een universitaire prijs ontving. Ze heeft twee studies gepubliceerd. Naast de wetenschap had ze interesse voor schilderkunst en kunst in het algemeen. Na haar studie is ze in de buurt van Genève gaan wonen met een vriendin die ook biologie is en met wie ze is gaan samenwerken(*185).

4. Het gebod van de liefde geformuleerd als norm

De waardering onthult de ander als een voortdurende oproep om in erkenning persoon te mogen worden en te mogen zijn. Het oorspronkelijke in de interpersonele ontmoeting bestaat in het feit, dat wij ons bevinden voor een persoonlijk 'jij' zoals ikzelf, over wie ik niet kan beschikken zoals ik over dingen beschik. De ander met zijn waardigheid als persoon, confronteert mij met een absoluut 'nee' dat slechts overbrugd kan worden door het 'ja' van de aanvaarding van de ander, in de waarde die hij zelf is(*186). Waardering in een klimaat van belangeloze genegenheid zet de mens op weg naar aanvaarding van zichzelf als persoon en naar dat van anderen als persoon. Binnen zo'n klimaat van serieus menselijke erkenning kan iemand gaan vermoeden wat het betekent dat God je als Eérste waardeert en bevestigt(*187).

Het gebod van de liefde geformuleerd in de taal van de wijsgerige ethiek als; de 'personalistische norm': "De persoon is een wezen voor wie de enige passende dimensie de liefde is"(*188). Ons gedrag is pas juist en goed ten aanzien van een ander, als wij de ander liefhebben; dit geldt zowel voor God als voor een mens. Het gebod van de liefde eist bevestiging van de persoon op zich. De ware personalistische interpretatie van het gebod van de liefde; "Wanneer de Heer Jezus tot de Vader bidt dat 'allen één mogen zijn zoals Gij, Vader, in Mij en Ik in U; dat ook zij in Ons mogen zijn opdat de wereld gelove, dat Gij Mij gezonden hebt. Ik heb hun de heerlijkheid gegeven, die Gij Mij geschonken hebt, opdat zij één zijn zoals Wij één zijn' (Joh. 17,21-22), en daarbij horizonten opent die verder reiken dan het menselijk verstand, suggereert hij een zekere gelijkenis tussen de vereniging van de goddelijke Personen en de

vereniging van de kinderen Gods in de waarheid en in de liefde. Die gelijkenis toont aan dat de mens, die op aarde het enige schepsel is dat omwille van zichzelf door God gewild is, zichzelf alleen volledig kan vinden in de oprechte gave van zichzelf>(*189). Het principe van de bevestiging van de persoon wordt hier duidelijk, door het feit, dat hij als een persoon is geformuleerd! De persoon, zo staat er, "is het enige schepsel op aarde dat om zichzelf door God gewild is". Tegelijkertijd; het meest essentiële van de liefde is; de "eerlijke gave van zichzelf". In deze zin 'realiseert' de persoon 'zich door de liefde'. "De mens bevestigt zichzelf op de meest volmaakte wijze door zich te geven. Dat is de volle realisering van het gebod van de liefde"(*190).

Hoe meer de gelovige mens groeit in mystieke liefde en zich in overgave aan Gods inwerkende aanwezigheid toevertrouwt, hoe meer hij zijn eigen leven vanuit Gods leven voelt verrijken. Hij wordt een ander mens. "Mogelijkheden en talenten, die hij altijd reeds in zich droeg, komen nu eerst tot ontplooiing. Hij ontvangt innerlijke weerbaarheid en kracht. Hij ziet de wereld met nieuwe ogen. Hij gaat mensen met mildheid en liefde tegemoet"(*191). Zijn innerlijk leven wordt meer en meer overgave aan het werk dat een Ander in hem voltrekt. Levend vanuit deze overgave aan Gods werkzaamheid krijgt de mysticus "een oneindig respect voor iedere persoon. Hij wordt voorbidder en middelaar"(*192), om heil en genezing te zijn voor ieder die zijn weg kruist en zo zijn naaste wordt. Zijn Godsontmoeting bloeit open in een verantwoordelijkheidsbewustzijn en een groeiend verlangen naar medewerking aan Gods heilsplan, het verlangen dat ieder mens, ook de gekwetste en noodlijdende, ten volle een 'persoon' mag worden(*193). Elk 'persoonlijk bestaan' is immers een 'geschenk'; een leven hem gegeven om liefde te kunnen ontvangen en liefde te kunnen (terug)geven. Zijn leven, dat stond onder het teken van het autonome 'ik', komt helemaal onder het teken van de goddelijke 'Ander'; uit God geboren en voor de ontmoeting met God bestemd. Dan "beseft hij pas zijn volle persoonlijke waardigheid; dat hij door God gewild is om Hem te beminnen"(*194). De mystieke beleving van God als iemand die de mens aanspreekt en oproept, geeft dus "een personalistische en interpersoonlijke kleur en dynamiek"(*195) aan de ethiek.

Aspecten die van belang zijn bij het verwezenlijken van de weerhoudende liefde in de relatie met vooral de emotioneel-beschadigde en noodlijdende medemens:

* Een juist gebruik van communicatie. Communicatie is immers een doorlopend proces waarin iemand, door middel van taalboodschappen en non-verbale signalen, met een bepaalde bedoeling informatie geeft aan een ander iemand dat die informatie waarneemt en vertaalt in een of ander gedrag(*196). Alle gedrag is communicatie. Het is onmogelijk om niet te communiceren. "Een belangrijke regel voor goede communicatie is derhalve dat de deelnemers aan de communicatie symbolen gebruiken waaraan ze dezelfde betekenis hechten, m.a.w. dat men elkaar begrijpt"(*197). Elke communicatie heeft twee aspecten, een inhoudsaspect (de inhoudelijke boodschap) en een betrekking- of relatie-aspect (het aspect van de betrekking tussen mensen die met elkaar communiceren). Vooral het betrekking- of relatie-aspect is erg belangrijk voor het welslagen van de communicatie op inhoudelijk niveau. Met andere woorden, men kan pas redelijk een boodschap overbrengen als de relatie met degene aan wie men iets wil zeggen duidelijk afgesproken en geregeld is. Mensen luisteren niet naar elkaar als zij bang voor elkaar zijn of als zij de ander, die iets zegt, niet belangrijk vinden. Niet de boodschap is dan belangrijk, maar wél de persoon die haar uitzendt! Het betrekkingaspect is vaak het belangrijkste euvel in gestoorde relaties. Een gestoorde communicatie kan ziekmakend werken. "Iemand kan 'gek' worden, als hij voor langere tijd wordt onderworpen aan een vorm van diskwalificerende communicatie. Men bedoelt hiermee te zeggen dat, als alle pogingen om tot een zinvolle communicatie te komen, worden beantwoord met een scala van vervreemdende reacties, zoals zinloze uitweidingen, een zichzelf tegenspreken, of plotselinge veranderingen van thema, voortdurend misverstaan worden, of weer het letterlijk opvatten hetgeen overdrachtelijk bedoeld werd (en andersom), dat op den duur leidt tot een gevoel van volslagen machteloosheid en verwarring"(*198).

De verschillende stappen van het communicatieproces(*199) zijn: 1) Iemand heeft een bepaald idee, een gedachte, die hij aan iemand anders wil overdragen. 2) Hij codeert (vertaalt) het idee of de gedachte in (bijvoorbeeld Nederlandse) taalsymbolen. 3) De ontvanger vangt de symbolen (klanken, geluiden) op door middel van zijn zintuigen. 4) De symbolen (de klanken en geluiden) worden door de ontvanger nu gedecodeerd (vertaald). Hij probeert zich een idee te vormen, dat vaak (niet altijd!) overeen zal komen met het oorspronkelijke overgedragen idee van de zender. 5) Pas als de symbolen werkelijk en op een juiste wijze gedecodeerd kunnen worden, is er sprake van informatie (= kennis over iets). Als de ontvanger niet in staat is de (taal)symbolen te vertalen, dan verwerft hij géén informatie. (Denk hier aan bovenstaande casus; Marguerite Sechehayé was jarenlang niet bij machte om de taalsymboliek van 'Renée' te decoderen, dat wil zeggen te vertalen om zo tot begrip en juiste kennis te komen.)

* Taal en denken zijn nauw met elkaar verbonden; 'taal' als communicatie door middel van tekens en symbolen, en 'denken' als het door middel van psychische beelden (voorstellingen, indrukken) innerlijk en beschouwend bezig zijn met niet actueel waarneembare realiteiten. Terwijl een taalteken wijst op een aanduiding van iets in de buitenwereld, stelt een taalsymbool iets voor dat zich in de innerlijke wereld versymboliseert. Symbolen ontleen hun betekenis aan het in beeldvorm aanschouwelijk voorstellen van aspecten van het eigen innerlijk. Zij zijn zingevingen aan beeldenmateriaal die empirisch niet achterhaalbaar zijn. Symbolen zijn dus door het individu zelf gecreëerde beelden(*200).

* 'Bevestigen' is; het goede in de ander opsporen en dit aan hemzelf tonen. Echter om te kunnen bevestigen en om bevestigd te kunnen worden is in de mens een (verworven) grondhouding nodig; een dispositie, die uitgedrukt wordt door 'ontvankelijkheid' en door 'onbevangenheid'; een openheid naar de ander toe en het vermogen hoe dan ook geraakt te kunnen worden. De aanwezigheid van zulk een basisdispositie draagt de mogelijkheid in zich om het eigen hart te doen spreken in de omgang met een emotioneel-beschadigde medemens. Deze laatste vraagt ten diepste immers om een liefdevolle bejegening gedaan door een ander. Om botsingen en communicatiestoornissen te vermijden dient de schenkende medemens in zijn bejegening van psychisch zieke mensen zich zoveel mogelijk 'terug te houden'; de "schenkende ander ontvangt dan niet de 'vreugde van de liefde', die onder mensen ontstaat, als gevolg van het geschenken teken dat de gave van de ander, die schonk, ontvangen is - hij ontvangt dan [echter (helaas) wel, MG], in het gevoel van gescheiden zijn door het uitblijvend antwoord, 'het lijden van de liefde'(*201). De 'weerhouden en teruggehouden liefde' doet de schenkende mens dus lijden in het gemis van de 'vreugde van de liefde'. De vruchtbaarheid echter van de weerhoudende liefde, is diepste bevestiging, is levenschenkende ontmoeting(*202).

* Juiste attitudes.

Bij 'attitude'(*203) gaat het om de instelling ofwel de houding van de begeleider. Het gaat om de manier waarop hij overkomt. In de omgang met erg emotioneel-beschadigde mensen zijn een aantal attitudes van groot belang(*204):

1) 'Bewogenheid': Bewogenheid is vaak het enige hulpverlenersgevoel dat toegestaan wordt door de ander. (Andere gevoelens gaan toch wel spelen, zodat de begeleider ongewild en onbewust meegetrokken kan worden in een rad van negativiteit. Bij gevoelens van machteloosheid en woede verbreken hulpverleners al snel de (hulpverlenings)relatie, maar vaak wordt de depressieve en/of agressieve 'patiënt' pas echt opgeheven als lastige schuldgevoelens bij henzelf gaan overheersen(*205).)

2) 'Openheid': Openheid opent communicatie en bevordert contact. De hulpvrager ervaart dat de hulpverlener, over de eigen blokkades heen, over concrete problematieken vrij durft te spreken.

3) 'Niet moraliserend beleren': Niet beoordelend en veroordelend, afwerend, etiketterend en moraliserend zijn. Niet proberen te overtuigen door het aanvoeren van argumenten en redeneringen. Niet met veel woorden bemoedigend toespreken, troosten en opbeuren. Het is vergeefse moeite. Via deze benadering wordt de depressieve mens niet bereikt. In al deze gevallen gebeurt het optreden immers vanuit de houding van iemand die het beter meent te weten, die denkt oplossingen te kunnen aanbieden of de juiste richting aan te wijzen. Een gevolg is enkel dat die mens zich afgewezen en verstoten gaat voelen, wat de depressie nog doet toenemen(*206).

4) 'Niet te veel regelen': Veel helpers organiseren, regelen en adviseren. Wezenlijker is echter 'aanwezigheid en nabijheid'(*207) en niet zozeer het spreken en het handelen. Dit gegeven wordt bevestigd als we (achteraf) de ervaring horen van mensen die hun depressie hebben overleefd of die te boven zijn gekomen: "Waar ze in die donkere dagen echt iets aan gehad hebben - zo realiseren zij zich nadien - dat was te voelen dat er iemand was 'die werkelijk om je gaf'; iemand die naast je stond, die bij je bleef; iemand die niet wegliep; die je nooit in de steek heeft gelaten. Iemand die je mét je depressie heeft weten op te vangen"(*208). Belangrijk is dus de machteloosheid die op de bewogenheid volgt goed uit te houden. Men is geneigd de ontstane stilte te doorbreken. De stilte juist uithouden en er doorheen komen met de ander is nabijheid(*209). Die onmacht samen doormaken werkt heel effectief genezend. 'Aanwezig zijn' is dan de houding waarin de depressieve mens bemoediging kan ervaren; een zich geaccepteerd en bevestigd voelen.

5) 'De bereidheid om te luisteren': Bij de depressieve mens aanwezig zijn komt vooral tot uiting in de bereidheid om te luisteren. Luisteren is meer dan alleen maar passief zwijgen en je mond houden. Het is zelf actief bezig zijn; uitnodigend met name en ruimte aanbiedend om zich uit te spreken. Aanwezigheid en aandacht op de wijze van de weerhoudende liefde is noodzakelijk; openstaan, belangstelling hebben en belangstelling tonen voor wat die ander doormaakt(*210).

6) 'Niet te veel begrijpen': Te veel empathie(*211) en begrip wekt wantrouwen. Laten (of helpen) zeggen

wat iemand zelf voelt is belangrijker. Het zelf kunnen verwoorden van 'moeilijke' gevoelens geeft ruimte. 7) 'Agressie ruimte geven': Hier kan begrip anders, namelijk bevrijdend werken. Begrijpen dat iemand ergens kwaad om is en dat niet durft of kan uiten. (Latente) agressiviteit niet afweren, ook niet overdrijven, maar bevestigen.

8) 'Reële verwachtingen wekken': Geen valse en mooie beloften aanpraten, niet te veel perspectief bieden. Duidelijke afspraken maken waar je je aan kunt houden.

9) 'Eventueel doodsverlangen in het gesprek betrekken': "Tactvol, maar altijd durven vragen naar eventuele suïcidaliteit. (.) Er niet over durven praten houdt de klem in stand. Door deze openbreking kan de wens om te sterven soms verkeren in de wens om te leven"(*212). "Pas als de klem van het taboe af is, komt er ruimte voor pastoraat"(*213).

10) 'De non-verbale houding': Mensen reageren niet zozeer in woord en daad, alswel met hun lichamelijke houding (een vorm van lichaamstaal(*214)) vaak afwijzend op 'vreemd' gedrag van anderen. Lichaamstaal liegt niet. Tijdens gesprekken en begeleiding is het dus van belang hier rekening mee te houden. Het lichaam kan tot "instrument dienen om eigen gewaarwordingen te peilen die vaak reacties zijn op de ander. Het ter sprake brengen van deze (moeilijkste), maar meest fundamentele gevoelens kan de ander in zijn (lijfelijk) bestaan bevestigen"(*215).

11) 'De pastorale attitude': Als mensen in hun wanhoop, hun doofheid en kleinheid bij een geestelijke begeleider komen, dan kan deze laatste het best maar zijn psychologische en/of theologische bril afzetten. Dan blijft er vaak niets anders over dan zijn openheid en kwetsbaarheid. Juist het willen delen van die gevoelens met de ander opent wegen tot communicatie in het licht van Gods genade en aanwezigheid(*216).

Verkeerde attitudes die als reactie bij diep emotioneel-beschadigde mensen negatief uitwerken:

1) Rogeriaanse of counsellende (non-directieve) attitude; men volgt de depressieve mens teveel in zijn klachtenpatroon en 'bevestigt' hem enkel op negatieve wijze.

2) Freudiaanse of analytische attitude. Deze benadering is vaak te belastend, te bedreigend en te uitputtend.

3) Alle attitudes die een sterk beroep doen op zelfontplooiing, activiteit en zelfredzaamheid. "Alle appèl op wil ('dóórzetten!') en verstand ('je moest beter weten!') is vruchteloos en wreed. Wil en verstand zijn juist verlamd en gefixeerd"(*217).

Bovenstaande benaderingen versterken de schuldgevoelens en fixaties. Pas als men uit de (zware) depressie is, kunnen dergelijke benaderingen een bijdrage leveren in het proces van de psychische menswording.

BESLUIT

Met de titel: "Relatie als instrument van genezing" wordt uitgedrukt dat de 'soort relatie die ik als gelovende en beminnde mens heb met een andere mens', genezing kan bewerken, zodanig dat die andere er psychisch (en uiteindelijk ook geestelijk) 'beter' van wordt door de inwerking van Gods genade (ook) via mijn persóón-zijn. Ik ben geroepen om als beminnde mens instrument van weerhoudende liefde te zijn tot heil en genezing van de naaste, of met andere woorden; ik ben geroepen om 'persoon te zijn in een schenkende liefde', als instrument waardoor heen Gods genade werkzaam is tot opbouw van de ander in diens psychische (en eventueel ook geestelijke) menswording.

In de omgang met mijn naaste vanuit een geëngageerde betrokkenheid, in de kracht van Gods genade, worden mogelijkheden geschapen die genezend zijn voor deze medemens die naast mij staat. Het is God die de mens naast mij opent en aanraakt. Uiteindelijk geneest Hij, die mij als Zijn instrument daartoe gebruikt, namelijk om genade en zegen te zijn.

Het gevoel van zelf-waarde kan de emotioneel-beschadigde medemens alleen maar geschonken worden door een ander mens of door andere mensen in bevestigende aandacht en waardering, en in de erkenning van diens zijnswaarde. Het is de relatie waarbij iemand door een ander mens wordt beschouwd en gevoeld als iemand die bij hem hoort als naaste en in wie hij het welbehagen van de schouwende en beminnde mens zelf waarneemt, zodat hij dit voelt met zijn hele wezen. De ervaring in het eigen gevoel van het eigen goed-zijn kan door de hartelijke omgang van een liefdevolle medemens op den duur een brug openen tot de ervaring van een liefdevolle Vader en God, die zorg voor hem draagt in een bevrijdende geborgenheid.

Volgens Jezus' Blijde Boodschap zijn wij elkaars broeders en zusters, omdat Hij ons tot Zijn broeders en zusters gemaakt heeft, dat wil zeggen tot zonen en dochters van Zijn Vader. Zo treedt Hij bij ieder van ons binnen in ons wezen en geeft daardoor aan de menselijke persoon het karakter van een absolute

onaantastbaarheid en respect. Hij maakt Zichzelf als Persoon tot laatste motivering van de eis tot de beleving van de (naasten)liefde in de relatie van mens tot mens; in de kennis van persoon tot persoon. In de relatie van persoon tot persoon ligt een innerlijke motivatie besloten om vanuit een "innerlijke openstelling van het hart, vanuit een innerlijke edelmoedigheid, onbaatzuchtigheid en offerbereidheid"(*218) de kwetsbare en noodlijdende naaste bij te staan. De naaste "helpen vindt zijn diepste grond in de relatie van persoon tot persoon, in de vrijheid van roepen en [de vrijheid van edelmoedig, MG] antwoorden"(*219).

"Je zult altijd een mens herkennen die aan de voet van het kruis gebroken is", zei Thomas Roberts eens tegen Frère Ephraïm. Een mens kan breken door een teveel aan lijden. "Wie zich aan de voet van het kruis bevindt, wordt zacht en nederig van hart, er is geen andere houding dan deze om de gewonde mens te benaderen"(*220). Jezus en Zijn Blijde Boodschap stelt ons in staat om in zo'n houding de gewonde naaste daadwerkelijk liefdevol te bejegenen en bij te staan. We geven een blijk van liefde in de concrete daad. Hoe meer moeite zulke daden ons kosten, hoe groter het bewijs van onze liefde is.

Moeder Teresa zegt: "Het gaat niet om de hoeveelheid die jullie geven, maar om de kwaliteit van de liefde die jullie in deze gave leggen"(*221).

Moeder Teresa gelooft in de relatie van persoon tot persoon; iedere persoon is voor haar Christus, en omdat Jezus uniek is, is deze persoon voor haar op dat moment en in die omstandigheid uniek in de wereld. "Ik kijk niet op de eerste plaats naar de armen, maar naar Jezus, naar Jezus die lijdt in de armen, en die gezegd heeft: 'Ik had honger en jullie hebben Mij te eten gegeven, Ik had dorst, Ik was naakt, dakloos, verlaten door allen. Alles wat jullie voor de geringste der Mijnen gedaan hebben, hebben jullie voor Mij gedaan'"(*222).

EINDNOTEN

INLEIDING:

1. J. Vanier, In broosheid dragen, Gemeenschap beleven vanuit de spiritualiteit van de Ark, Averbode, 1994, blz. 68.
2. M. Waes, "Pleegouders Johanna en Jozef Willems: Een gezin van 75 kinderen". In dit artikel, wordt vanuit het omgaan en (her)opvoeden van gekwetste kinderen, bevestigd hoezeer kinderen snakken naar affectieve (ouder)relaties, in: Manna, katholiek maandblad voor de familie, Eindhoven, Jaargang 2 (1989) nr. 2, blz. 44-47.
3. H. Tercic, God heelt meer dan mensen kunnen breken, in: Boodschap voor alle naties, Tijdschrift voor het Banneuxwerk, Banneux, Jaargang 59 (1997) nr. 1, blz.4.
4. J. Vanier, idem, blz. 256.
5. Goed waarnemen is niet eenvoudig: "Goed waarnemen, dit is onbevangen en onbevooroordeeld de werkelijkheid in zich opnemen, is moeilijker dan wij veelal vermoeden. Het blijkt bijvoorbeeld geweldig lastig te zijn zo naar iemand te luisteren dat de woorden die hij zegt en vooral ook zijn bedoelingen werkelijk overkomen". F. Heggen, Omgaan met schuld in de christelijke geloofsgemeenschap, Hilversum, 1988, blz. 155.
6. J. Vanier, idem, blz. 283.
7. J. Vanier, idem, blz. 283.
8. M. Waes, "Een gemeenschap van gehandicapten, Jean Vanier brengt mensen in zijn Ark", in: Manna, idem, Jaargang 2 (1989) nr. 4, blz. 74.
9. Vgl. J. Vanier, idem, blz. 283-284.

HOOFDSTUK I:

10. Vgl. H. de Jager/A. Mok, Grondbeginselen der sociologie, Gezichtspunten en begrippen, Leiden/Antwerpen, 1983, blz. 101.
11. H. de Jager, idem, blz. 101. Vgl. M. Weber, Een keuze uit het werk van, Deventer, 1975, blz. 161-163.
12. H. de Jager, idem, blz. 102.
13. Vgl. SOVA-groep (docenten SOciale VAardigheden bij verschillende opleidingen; L. van Besouw/W. Brand/T. Hoppenbrouwers), Samen werken, samen leren, Werkboek sociale vaardigheden theorie en oefeningen, Bloemendaal, 1980, blz. 33.
14. Vgl. H. de Jager, idem, blz. 102.
15. F. Holzhauser/J. van Minden, Psychologie, Theorie en praktijk, Amsterdam, 1978, blz. 406.
16. In eenvoudigere bewoordingen kunnen we ook zeggen: "Communicatie is een doorlopend proces waarin een individu, via verbale en/of niet-verbale symbolen, met een bepaalde bedoeling informatie

geeft aan een ander individu dat die informatie waarneemt en vertaalt in een of ander gedrag". SOVA-groep, idem, blz. 36.

17. Vgl. F. Holzhauser, idem, blz. 439-440.

18. H. de Jager, idem, blz. 6.

19. H. de Jager, idem, blz. 102.

20. Vgl. F. Holzhauser, idem, blz. 403.

21. Vgl. F. Holzhauser, idem, blz. 406.

22. Vgl. H. de Jager, idem, blz. 101-104. Voor verdieping in het onderwerp 'communicatie'; J. Verhulst, Algemene psychologie voor de gezondheidszorg, Groningen, 1985, blz. 166-175. Voor 'communicatie en feedback'; SOVA-groep, idem, blz. 33-76. Voor 'communicatie en communicatieproblemen'; C. Jansen/K. Maat/J. van de Staak, Leren communiceren, Procedures voor mondelinge en schriftelijke communicatie, Groningen, 1979, blz. 27-47.

23. Vgl. F. Holzhauser, idem, blz. 403-405.

24. W. Ouweneel, Psychologie, Een christelijke kijk op het mentale leven, Amsterdam, 1984, blz. 87.

25. 'Empirisch' is; 'dat wat onmiddellijk het resultaat is van een ervaring zonder afgeleid te moeten worden uit een wet of een eerste beginsel'. Voor de ontwikkeling van de filosofische psychologie naar een meer wetenschappelijke psychologie; G. de Wit, De wetenschap van de menselijke bezieling, Een oriëntatie in de ontwikkeling en verworvenheden van de psychologie, Nijmegen, 1980, vooral blz. 7-59.

26. Vgl. W. Ouweneel, idem, blz. 87-92. Zie ook: F. Holzhauser, idem, blz. 15-19.

27. M. Zundel, Quel homme et quel Dieu. De Nederlandse vertaling: Die God, deze mens, Hilversum, 1978.

28. H. Arts, Met heel uw ziel, Over de christelijke Godservaring, Amsterdam, 1978, blz. 33.

29. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 49-51.

30. A. van Melsen, Geloof, wetenschap en maatschappelijke omwentelingen, Wijsgerige beschouwingen over de crisis in de cultuur, Baarn, 1977, blz. 179.

31. Vgl. A. van Melsen, idem, blz. 179.

32. Vgl. A. van Melsen, idem, blz. 180.

33. Vgl. G. Danneels, Christus of de waterman?, Mechelen, 1990, blz. 38-43.

34. N. Hoffmann, Traktaat Triniteitsleer, Werne/L., 1997.

35. Liefde als meerwaarde van een nieuwe schepping, zie: G. Greshake, Geschenkte Freiheit, Einführung in die Gnadenlehre, Freiburg/Basel/Wien, 1977, blz. 23-27.

HOOFDSTUK II:

46. Vgl. C. van Boekel/A. Vinken, Pleidooi voor een dwaasheid, Een positief kritische reactie op Humanae Vitae, Tilburg, 1971, blz. 78.

47. Uitleg in het kort betreffende deze stelsels: Vgl. F. Burkard/P. Kunzmann/F. Wiedmann, Sesam atlas van de filosofie, Amsterdam, 1996, blz. 39-53, 69-73 en 79-85. De wijsbegeerte en theologie van Thomas van Aquino in een moderne studie: L. Elders/C. Tukker, Thomas van Aquino, zijn leven, leer en invloed, Leiden/Brugge, 1992.

48. Vgl. C. van Boekel, idem, blz. 79.

49. Vgl. C. van Boekel, idem, blz. 34-35.

50. De visie op 'liefde' volgens de Kerk, in: KKK, idem, blz. 398-399; de goddelijke deugd van de liefde. W. Eijk, Traktaat Speciale Moraaltheologie, Kerkrade, 1998, blz. 42-72; de goddelijke deugd van de liefde.

51. Vgl. C. van Boekel, idem, blz. 48.

52. Katechismus van de katholieke Kerk (=KKK), Brussel/Utrecht, 1995, blz. 398, nr. 1822.

53. KKK, idem, blz. 399, nr. 1829.

54. W. Eijk, idem, blz. 50.

55. I. van den Berg, Inleiding tot het denken van Thomas van Aquino, Assen, 1958, blz. 45. "Onze liefde vindt inderdaad haar voltooiing eerst wanneer zij zich op God richt, niet omdat God ons helpt en genadig is, maar in de eerste plaats omdat God het volstrekke goed is. Gods goedheid is immers veel groter dan het goed dat Hij ons kan geven., zodat wij Hem om Hemzelf kunnen beminnen". L. Elders, idem, blz. 164.

56. Vgl. W. Eijk, idem, blz. 49-50.

57. Vgl. C. van Boekel, idem, blz. 41-42. Een beschrijving van de volmaakte liefde van vriendschap is te vinden bij de mysticus Frans van Sales: F. van Sales, Verhandeling over de liefde tot God, Deel II, Voorhout, 1937, blz. 168-171.

58. B. Häring, De wet van Christus, Een katholieke moraaltheologie voor priesters en leken, Deel II, Utrecht, 1960, blz. 159.

59. B. Häring, idem, blz. 109.

60. B. Häring, idem, blz. 109.
61. Vgl. A. Günthör, *Chiamata e risposta, Una nuova teologia morale*, Vol. III, Milano, 1988, blz. 125. Vgl. W. Eijk, idem, blz. 50-51. We kunnen zeggen dat er 'vriendschap' bestaat 'tussen mensen op sociaal vlak'. Vgl. L. Elders, idem, blz. 163.
62. Sociale Encycliciek 'Solicitude rei socialis', 1987, nr. 38. Zie ook: *Gaudium et Spes* 32.
63. Vgl. KKK, idem, blz. 415.
64. I. van den Berg, idem, blz. 51.
65. Vgl. I. van den Berg, idem, blz. 51. Vgl. I. van den Berg, *Een afscheidswoord*, 1960, blz. 6.
66. J. Hendriks, *Vaticanum II en verder., De leer van het Concilie en de ontwikkeling daarvan in de tijd* erna, Oegstgeest, 1993, blz. 151-152.
67. Vgl. M. Zundel, *Die God, deze mens*, Hilversum, 1978, blz. 45-57.
68. M. Zundel, idem, blz. 49.
69. M. Zundel, idem, blz. 49-50.
70. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 50-52. Zie eveneens: Hoofdstuk I paragraaf 3; *Communicatie en relatie op het kennisniveau van de empirisch georiënteerde psychologie*.
71. M. Zundel, idem, blz. 22.
72. M. Zundel, idem, blz. 28.
73. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 28.
74. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 28-31.
75. M. Zundel, idem, blz. 31.
76. Zie: Hoofdstuk I paragraaf 3; *Communicatie en relatie op het kennisniveau van de empirisch georiënteerde psychologie*.
77. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 38-39.
78. Augustinus, *Belijdenissen*, 10, 27. Augustinus wordt in de christelijke kunst met het hart in de hand afgebeeld, omdat kennen en liefhebben (bij hem) in het hart samengaan. Aan Augustinus wordt de volgende uitspraak toegeschreven: "Res tantum cognoscitur, quantum diligitur" (= gekend wordt iets, in zover het wordt bemind. Vgl. H. Struyker Boudier, *De rede van het hart*, Correspondentie van F.J.J. Buytendijk met Romano Guardini, Zeist, 1987, blz. 19 en 44.
79. "De mens die de waarheid zoekt bevindt zich in een beweging die steeds verder naar binnen voert en die tegelijk een liefdevol opstijgen naar God is. Van de zintuiglijke buitenwereld (foris) tot de binnenwereld van de menselijke geest (intus) en van daar naar het binnenste van het hart (intimum cordis); tot God als de oergrond van de waarheid zelf". F. Burkard, idem, blz. 69.
80. M. Zundel, idem, blz. 39.
81. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 39-40.
82. M. Zundel, idem, blz. 41.
83. M. Zundel, idem, blz. 41.
84. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 52. De inhoud betreffende 'de kennis van persoon tot persoon' vooral; blz. 28-117 en 177-183.
85. M. Zundel, idem, blz. 53.
86. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 53.
87. M. Zundel, idem, blz. 54.
88. M. Zundel, idem, blz. 54.
89. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 55. Dr. Hedwig, Doctor in de Filosofie, is van mening dat de theologische visie van Maurice Zundel betreffende 'de kennis van persoon tot persoon' kentheoretisch gezien juist moet zijn geacht, zo bleek uit een gesprek dat ik had met hem.
90. M. Zundel, idem, blz. 109.
91. Vgl. P. Burkard, idem, blz. 85.
92. Vgl. H. Struyker Boudier, idem, blz. 44.
93. Deze vraagstelling heb ik geformuleerd tijdens een gesprek met Prof. Dr. N. Hoffmann SS.CC. betreffende deze kwestie.
94. C. van Peursen, *Filosofische oriëntatie, Een inleiding in de wijsgerige problematiek*, Kampen, 1958, blz. 71. Vgl. T. van Bavel, *Augustinus, Van liefde en vriendschap*, Baarn, 1970, blz. 23-36. Vgl. M. Schrama, *Augustinus, De binnenkant van zijn denken*, Zoetermeer, 1999, blz. 55-57 en 168-181. Vgl. H. Woldring, *Vriendschap door de eeuwen door, Wijsgerige beschouwingen over vriendschap als gave en opgave*, Baarn, 1994, blz. 69-75.
95. Vgl. C. van Peursen, *De wereld van de geest*, in; M. van de Hoeven (red.), *Fasen en facetten*, Amsterdam, 1977, blz. 85.
96. C. van Peursen, *De wereld van de geest*, idem, blz. 84.
97. Vgl. C. van Peursen, *De wereld van de geest*, idem, blz. 82-85.
98. M. Steemers-van Winkoop, *Eenzaamheid, Voorrecht voor een enkeling*, noodlot voor velen, Een

- moraaltheologische studie in de Duitse, Engelse en Nederlandse taalgebied, Assen/Maastricht, 1996, blz. 155.
99. S. Strasser, *Bouwstenen voor een filosofische anthropologie*, Hilversum/Antwerpen, 1965, blz. 264.
100. Vgl. H. Kraan/S. Radstake/M. Richartz, Voorwoord bij de Nederlandse editie, in: K. Dörner/U. Plog, *Ver-dwalen is menselijk*, Studieboek voor psychiatrie/geestelijke gezondheidszorg, Alphen aan de Rijn/Brussel, 1983, blz. 7.
101. Vgl. R. de Jong/Th. Oudemans, *Over de natuur van mensen*, Inleiding in de filosofische antropologie, Alphen aan de Rijn/Brussel, 1989, blz. 173-174.
102. Vgl. M. Steemers-van Winkoop, idem, blz. 169.
103. Vgl. D. Tiemersma, *Bubers visie op de mens*, in: Y. Aschkenasy/M. Beek/J. Sperna Weiland, *Martin Buber*, Baarn, 1978, blz. 34. Vgl. H. Heering, *Inleiding tot de godsdienstwijsbegeerte*, Amsterdam, 1976, blz. 113-121. Vgl. C. van Peursen, *Filosofische oriëntatie*, Een inleiding in de wijsgerige problematiek, idem, blz. 226-228. Vgl. F. Hartensveld, *De mystiek van de ontmoeting*, De betekenis van het dialogisch principe in het denken van Martin Buber, Baarn, 1993, blz. 46-74.
113. In het Oude Testament wordt Abraham aangesproken en hij geeft in gehoorzaamheid antwoord. God openbaart zich als een persoonlijke God die een Verbond aangaat met zijn volk. Vgl. N. Noordam, *Het mensbeeld in de opvoeding*, Deel 3; *Models of Man*, Groningen, 1973, blz. 65-67. Vgl. R. Burggraave, *De interpersoonlijke God van de Bijbel en de ethiek*, in: *Collationes*, Vlaams Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal, Jaargang 26 (1996) nr. 2, blz. 198-199.
114. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 16-17.
115. M. Zundel, blz. 56.
116. M. Zundel, blz. 57. Deze communicatie vormt het hoogtepunt die als Gave of Geschenk van Godswege tot de mens komt. Ze komt tot stand in een geroepen zijn door God en draagt vrucht in de ontmoeting met mensen. Vgl. N. Noordam, idem, blz. 69.
117. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 61, 96, 103 en 182.
118. M. Zundel, idem, blz. 62. De Triniteit is niet tegen het verstand, maar hoog erboven verheven. De H. Drieuldigheid staat echter wel dicht bij het leven en het hart van de mensen. Het gaat om de zin van het leven, dit is; Liefde.
119. Paus Gregorius schreef: "Dilectio in alterum tendit ut caritas esse possit (= om liefde te kunnen zijn, moet de liefde gericht zijn op een ander)". M. Zundel, idem, blz. 63.
120. M. Zundel, idem, blz. 63. Het grondprincipe in Gods Zijn is dat Zijn Substantia bestaat uit Relatio. In God valt de substantie (= het op zichzelf bestaan) samen met de relatie (= relatio subsistens). Dit betekent dat het zijn van God in Zichzelf reeds het betrokken zijn op de Ander is, dat wil zeggen; Liefde is.
121. M. Zundel, idem, blz. 66-67. Vgl. P. de Haes, *Op aarde als in de Hemel*, Brugge, 1959, blz. 78-79.
122. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 65. Vgl. P. de Haes, idem, blz. 79.
123. M. Zundel, idem, blz. 123.
124. M. Zundel, idem, blz. 123. De zijnswijze van Jezus als mens is doordrongen van de Relatie - niet op het vlak van de natuur -, maar op het vlak van de Persoon.
125. Martin Buber drukte het zó uit: "In het begin was de relatie". Vgl. M. Buber, *Ich und Du*, Leipzig, 1923. De Nederlandse vertaling: *Ik en Gij*, Utrecht, 1949, blz. 29.
126. Vgl. H. Mühlen, *Een weg naar Godservaring*, Deel I; *Charismatische katechese*, Wageningen, 1979, blz. 35.
127. Het schepsel-zijn (het mens-zijn) komt binnen God terecht.
128. M. Zundel, idem, blz. 124.
129. Ph. Kohnstamm: "De Openbaring van de verborgen God, die boven tijd en ruimte troont, heeft plaats gehad in een Persoon, tot Wie wij wederom in de ik-Gij-relatie staan. De ware kennis van die relatie, en daarmee van onszelf, putten wij eerst uit de ontmoeting met Hem, uit de bewustwording van Zijn ingrijpen in ons leven". S. Rombouts, *Nieuwe banen in de psychologie*, Tilburg, 1946, blz. 213.
130. M. Zundel, idem, blz. 124-125.
131. Vgl. R. Guardini, *De naastenliefde in gevaar*, Tiel/Den Haag, 1960, blz. 19-20.
132. N. Hoffmann, *Traktaat Triniteitsleer*, idem.
133. M. Zundel, idem, blz. 67.
134. M. Zundel, idem, blz. 111.
135. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 67-70.
136. Een uitdrukking van Claudel, zie; M. Zundel, idem, blz. 109.
137. Zie hoofdstuk II paragraaf 2.3.; De kennis van persoon tot persoon.
138. M. Zundel, idem, blz. 110.
139. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 180-185.
140. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 86. Vgl. N. Noordam, idem, blz. 65.

141. Filosofisch gezien zijn er in het Westen met name twee persoonsbegrippen van belang. Het eerste kwam van Aristoteles tot bij Thomas van Aquino terecht. Persoon is hier 'een individuele substantie begaafd met een redelijke natuur'. De nadruk ligt hier op de onafhankelijkheid en de individualiteit. Het tweede begrip komt uit de christelijk mystiek. De nadruk ligt hier op de relatie en gemeenschap. Vgl. H. Arts, Met heel uw ziel, Over de christelijke godservaring, Amsterdam, 1978, blz. 138. Vgl. J. Bonny, Mystiek en een persoonlijke God, in; Collationes, Vlaams Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal, Gent, Jaargang 26 (1996) nr. 2, blz. 192. De meeste sociologen willen niets weten van een metafysisch persoonsbegrip. Zij benaderen het woord 'persoon' uitsluitend empirisch. Persoon (of persoonlijkheid) is dan iemand die zijn sociale relaties tot anderen kent en een aantal gedragsspatronen, gewoonten en attitudes bezit, als resultaat van een socialiseringsproces. Persoon is hier vrijwel identiek met volwassen individu. In de psychologie is 'persoon' een woord voor alle menselijke trekken samen. Vgl. N. Noordam, idem, blz. 64-65.

142. H. Arts, idem, blz. 138.

143. Vgl. A. Romani, Van individu tot persoon; een tocht om 'echte mens' te worden, Een project van geloofsopvoeding van de jeugd, in; Reflecties 6, Genk, Jaargang 2 (1988) nr. 3, blz. 189.

144. A. Carré, Woord vooraf, in; M. Zundel, idem, blz. 12.

HOOFDSTUK III:

145. De zogenaamde 'eenheidsservaring'; lichaam en geest zijn beiden in de mystieke ervaring betrokken. "Het is een bewust ervaren van Gods licht en liefde in ons hart". C. Noyen, Naar de bron, in; Nieuw leven, Tijdschrift van de Karmel, Gent, Jaargang 52 (1998) nr. 1, blz. 79. Mystieke ervaring bij christelijke mystici, zie ook; C. Noyen, Innerlijkheid, Gent, 1994, vooral blz. 51-89.

146. H. Arts, idem, blz. 74.

147. 147. H. Arts, idem, blz. 74.

148. J. Bonny, idem, blz. 194.

149. A. Terruwe, Kom uit de boom Zacheus Ik kom bij je eten, Empirisch-antropologische visie op menselijk samenzijn in Kerk en wereld, Lochem, 1974.

150. P. Tournier: "Het is onmogelijk de enorme behoefte te overschatten die iedere mens heeft om te kunnen uitspreken, om au sérieux te worden genomen, om begrepen te worden. Niemand kan zich in deze wereld vrij ontplooiën en een vol leven leven zonder dat hij zich door tenminste één medemens begrepen voelt". M. Stroud, Vriendschap een geschenk, Den Haag, 1988, blz. 16.

151. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 184. Vgl. J. Lambrichts, Liefde voor de medemens, in; Boodschap voor alle naties, Tijdschrift voor het Banneuxwerk, Banneux, Jaargang 60 (1989) nr. 2, blz. 11. Vgl. J. Vanier, Toute personne est une histoire sacrée, blz. 232-239.

152. Vgl. J. Boerhof, 'Gevraagd: hulpverlener bij wie ik iemand ben', Ervaringsbericht naar aanleiding van een suïcidale crisis, in; S. Plass/A. Mulder (Red.), Suïcide bij jongeren, Preventie en hulpverlening, Houten/Zaventem, 1993, blz. 112-114. Vgl. B. Boerhof (Birgit Boerhof en Judith Boerhof zijn zussen van elkaar), 'Leven op een automatische piloot', Ervaringsbericht over de betrokkenheid van een gezinslid bij een suïcidale crisis, in; S. Plass/A. Mulder (Red.), idem, blz. 115-117. Vgl. N. Haitjema, Besluiteloos kiezen, Ervaringsbericht naar aanleiding van een suïcidale crisis, in; S. Plass/A. Mulder (Red.), idem, blz. 13-15.

153. Vgl. R. Smet, Bevestiging en opvoeding, in; H. Vekeman (Red.), Bevestigend samenleven, Een boek voor Dr. A.A.A. Terruwe bij haar 75ste verjaardag, Köln, 1987, blz. 267. Vgl. J. Lambrichts, idem, blz. 10-11. Vgl. M. Jansen, Een biddende psychiater, Interview met Dr. Schijns, in; Getuigenis van Gods Liefde, Katholiek magazine, Eindhoven, Jaargang 9 (1994) nr. 5, blz. 23-25. Vgl. G. Kardinaal Danneels, De bevestigingsleer en het pastoraat, in; ABRI, Tijdschrift voor bevestigend samenleven, Deurne, (1994) nr. 39-40, blz. 46-55. Vgl. G. le Noble, Naar een bevestigende samenleving, De sleutel van geluk van Terruwe, in; Katholiek jongerenmagazine Omega, Oss, Jaargang 4 (1997) nr. 3, blz. 18-21.

154. A. Terruwe, idem, blz. 18. "Zegt Terruwe niet tot elk kind en dus ook tot ieder van ons: '(.) Je mag zijn wie je bent, ook met je fouten en gebreken en ik gun je dat je steeds meer moogt worden wie je in aanleg bent, maar wat je juist doorheen je fouten en gebreken nog niet helemaal kunt tonen. Jij mag jezelf worden en je mag het worden op jouw wijze en in jouw uur.'" Vicariale dienst voor Catechese en de dienst Gezinspastoraal Brussel, Van doopsel naar eerste communie, Geloofsbegeleiding van kinderen tussen 0 en 7 jaar, Een gezinsboek rond geloofsopvoeding, Mechelen/Brussel, z.j., blz. 14.

155. A. Terruwe, idem, blz. 18.

156. A. Terruwe, idem, blz. 18. Vgl. W. Schijns, De bevestigingsleer als brug tussen psychiatrie en christelijke spiritualiteit, in; W. Eijk (Red.), Psychiatrie, ethiek en christelijke spiritualiteit, Oegstgeest, 1998, blz. 60-61.

157. Terruwe: "Indien degene die ik zou willen bevestigen, om een of andere reden die liefde niet kan ontvangen, is het de hoogste vorm van liefde, deze ook niet te laten uitvloeien. Dit is dikwijls de liefde op

haar tederst; Zij respecteert de ander in zijn niet-zijn en in zijn niet-kunnen; terwijl de liefde niets liever verlangt dan zich te kunnen schenken, kan zij niet ontvangen worden". A. Terruwe, *Geloven zonder angst en vrees*, Roermond, 1973, blz. 40.

158. A. Terruwe/H. van Cranenburgh, *Hooglied van de nieuwe liefde*, Antropologie van de weerhoudende liefde, Averbode, 1997, blz. 122 (de achterkant). Terruwe spreekt uitvoerig over de 'weerhoudende liefde', in; A. Terruwe, *De liefde bouwt een woning*, vooral blz. 35-45. En; A. Terruwe, *De weerhoudende liefde, oorsprong en vrucht van wijsheid*, op; Cassetteband nr. 1007, Deurne, 1982. Vgl. B. Kemme, *Psychohygiëne en zielzorg*, Persoonlijke beschouwingen op grond van het werk van Dr. A.A.A. Terruwe, Lochem, 1974, blz. 60-65.

159. R. Smet, idem, blz. 269.

160. L. van Dyck, *Aanzet tot een pedagogische-antropologische analyse van de bevestigingsleer*, in; H. Vekeman (Red.), idem, blz. 299.

161. "Terruwe beperkt de bevestigingsleer niet tot louter menselijke relaties. Haar mensbenadering gaat uit van een christelijke visie". V. van Achter, *Kinderen willen iemand worden, Over persoonsvorming*, Antwerpen/Amsterdam, 1984, blz. 124. Zie ook; A. Terruwe/H. van Cranenburgh, idem. "Prof. Prick spreekt in zijn (...) essay over het werk van Dr. Terruwe van 'Bevestiging, een openbaring van christelijke naastenliefde'. Bovendien zegt hij: 'Heeft men de taal, waarvan Terruwe zich bedient om haar gedachten, inzichten en gevoelens in de wereld van geneeskundigen uit te dragen, niet aangeduid als een taal die doet denken aan die van de grote kerkvader Augustinus en aan die van Thomas van Aquino?'" B. Kemme, idem, blz. 38. Het bedoelde essay waarvan hier sprake is: J. Prick, *De betekenis van het werk van Dr. A.A.A. Terruwe voor de psychiatrie*, Lochem, 1973.

162. L. van Dyck, idem, blz. 300. Vgl. J. Geudens, *Samen onderweg, Activiteitenbegeleiding bij oudere geestelijk gehandicapten*, Eindwerkstuk in het kader van de Opleiding Arbeidstherapie/Activiteitenbegeleiding, Eindhoven, 1986, blz. 16-18.

163. L. van Dyck, idem, blz. 301. Moeder Teresa zegt in dit verband: De "verschrikkelijke ziekte - ongewenst te zijn - kan, geloof ik, nooit genezen worden dan door gewillig dienende handen en een liefhebbend hart". M. Muggeridge, *Iets moois voor God*, London, 1971, blz. 75.

164. K. Kraan, *Genezing der herinneringen*, Kampen, 1983, blz. 35-36. A. Vergote schrijft hierover: "Zij die het leven heeft geschonken, blijft altijd opnieuw het beeld van de intieme en geruststellende band en vooral van het onvoorwaardelijke welkom". A. Vergote, Citaat in; *Vicariale dienst voor Catechese en de dienst Gezinspastoraal Brussel*, idem, blz. 13. Zie voor de ontwikkeling van het gevoelsleven binnen de identiteitsontwikkeling bij het pasgeboren en het opgroeiende kind; M. Frijns, *Bevestiging en maatschappelijk werk*, Utrecht, 1971, blz. 5-7. En; *Vicariale dienst voor Catechese en de dienst Gezinspastoraal Brussel*, idem, blz. 9-17.

165. Vgl. M. Frijns, idem, blz. 11-12. De mensen die in de gemeenschappen van Jean Vanier opgevangen worden zijn soms heel erg afhankelijk. Ze kunnen vaak een heleboel dingen niet, maar ze hebben "een enorme behoefte om bevestigd en bemind te worden. Wanneer ik zeg 'bemind worden' dan heb ik het niet over een emotionele realiteit, wel over de erkenning van hun 'zijnswaarde' en over de wil om alles in het werk te stellen opdat zij op de meest menselijke manier zouden kunnen leven en zich ontplooiën". M. Doigny-Conrardy, *Een sprankel hoop in een zieke wereld*, Interview met Jean Vanier van de 'Ark', in; *Boodschap voor alle naties, Tijdschrift voor het Banneuxwerk*, Banneux, Jaargang 57 (1995) nr. 4, blz. 13.

166. K. Kraan, idem, blz. 36.

167. Kinderen die in hun vroegste jeugd te weinig veiligheid en liefdevolle zorg hebben gekregen, zullen hun leven moeten beginnen met een emotionele handicap. Ze beschikken daardoor over een verminderde 'draagkracht'. Als later bij zo iemand op een kwade dag de sociale omstandigheden en/of relaties met anderen te moeilijk worden, kan hij of zij bezwijken onder de 'draaglast'. Draaglast en draagkracht moeten voor een min of meer stabiel bestaan met elkaar in evenwicht blijven. Vgl. J. Reedijk, *Psychiatrie, Terreinverkenning ten behoeve van de opleiding van verpleegkundigen*, Lochem/Poperinge, 1983, blz. 36-37. Over de verhouding draagkracht - draaglast, zie ook; W. Ouweeneel, idem, blz. 295-297.

168. Vgl. K. Kraan, idem, blz. 35-39. Vgl. W. Schijns, idem, blz. 44-47 en 55. Vgl. L. van Dyck, idem, blz. 301-302. Zie ook; A. Terruwe, *De frustratieneurose*, Lochem, 1988. W. Schijns spreekt de overtuiging uit dat bevestiging voor ieder mens noodzakelijk is en dat ook God die wil geven. Zenuwarts Schijns geeft het voorbeeld - uit zijn eigen praktijk - van de genezing van een jonge vrouw die voorheen aan anorexia nervosa leed. Vgl. M. Jansen, idem, blz. 25.

169. Uit de inleiding door psychiater Jan Foudraine: "Dit dagboek is schokkend. (...) Van binnenuit beschrijft Renée haar angst, verlatenheid en overweldigend schuldgevoel. En ook haar wanhopig zoeken naar een nieuwe verbondenheid met de medemens en de wereld. Daarnaast vertelt Renée in dit dagboek ook over haar ervaringen met haar psychotherapeute Marguerite Sechehaye". M. Sechehaye,

Dagboek van een schizofreen, Rotterdam, 1971.

170. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 114.

171. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 115.

172. M. Zundel, idem, blz. 115.

173. Vgl. M. Sechehayé, Terug naar het nulpunt, Symbolische realisatie als geneeswijze voor de schizofreen, Rotterdam, 1972, blz. 118.

174. Het is interessant dat Merleau-Ponty en Watzlawick er op wijzen dat non-verbale communicatie niet alleen veel primitiever is dan verbale communicatie, maar dat ze ook nog een andere functie vervult; verbale taalsymbolen delen gedachten mee, zo zeggen zij, ze is zaak-betrokken en ze staat voor een geheel dat de werkelijkheid representeert en de wereld ordent. Non-verbale taalsymbolen evenwel betekenen veeleer relationele aangelegenheden, zoals behoefte aan contact, veiligheid en liefde, enzovoort. Vgl. K. Struyker Boudier, Vragen staat vrij, Over vragen in denken, helpen en geloven, Baarn, 1978, blz. 21.

175. Terruwe: "Psychische menswording is enkel en alleen, maar ook feilloos, de vrucht van de belangeloze ontmoeting met een ander mens, die mij herkent en erkent en voelt - zoals ik ben - als goed en waardevol en binnenswaardig en mij daardoor als zodanig onthult aan mezelf: 'Zóals jij bent, ben je goed - en zó mag je zijn, en zoals jij bent, zó is er maar één'". A. Terruwe, Mens-geworden zijn en bevestiging, Lochem, 1973, blz. 15. 'Psychische menswording' en een beschrijving van het 'proces van de bevestiging', zie; C. Baars/A. Terruwe, Healing the unaffirmed, 1976, via Internet:

<http://www.fracarita.org/nl/europa/Belgie/Vorming/VormingscentrumGuislain/Associaties/terruwe.html> .

V. van Achter, idem, blz. 121-124. W. Schijns, idem, blz. 33-44. M. Frijns, idem, blz. 16-20. B. Kemme, idem, blz. 41-45, 67-68 en 80-84. N. van Hal, Met weerhoudende liefde, Het belang van de bevestigingstheorie van Dr. A.A.A. Terruwe voor het Humanistisch Raadswerk, via Internet:

<http://www.haptogoudanilo.demon.nl/Publicaties.htm> (zoekterm: 'Terruwe'), 1997, blz. 2-9.

176. 'Positieve overdracht'; de 'gevende moeder' was voor de 'berovende moeder' die Renée liet verhongeren in de plaats gekomen. Renée kreeg voedsel van de 'gevende moeder' door middel van een 'appel' (de 'appel' is hier in 'symbolische realisatie' het symbool voor voedsel, en wel specifiek voor 'moedermelk'). Daardoor kreeg Renée 'het leven' en mocht ze van zichzelf houden. De 'gevende moeder' had bewezen dat ze wilde dat Renée leefde. Het vertrouwen van Renée kon hierdoor bevestigd worden. Vgl. M. Sechehayé, idem, blz. 43-44.

177. Vgl. M. Sechehayé, idem, blz. 109.

178. M. Zundel, idem, blz. 114.

179. J. Bonny, idem, blz. 192.

180. Zie Hoofdstuk II, paragraaf 2.1.; Innerlijke en uiterlijke gevoelskennis.

181. Zie Hoofdstuk I, paragraaf 3.; Communicatie en relatie op het kennisniveau van de empirisch georiënteerde psychologie. Hier is met name de kennis bedoeld vanuit haar eigen vakgebied; psychiatrie.

182. Zie Hoofdstuk I, paragraaf 1.; Communicatie.

183. Vgl. M. Sechehayé, idem, blz. 42.

184. Vgl. E. Klip, De relatie tussen arts en patiënt, in; A. Kaptein/L. Smit (Red.), Gedrag gezondheid en ziekte, Baarn, 1995, blz. 58.

185. Vgl. M. Sechehayé, idem, blz. 104 en 120.

186. Vgl. A. Romani, idem, blz. 193.

187. Vgl. L. van Dyck, idem, blz. 299.

188. (Paus) Johannes Paulus II, Over de drempel van de hoop, Amsterdam, 1994, blz. 178.

189. Gaudium et Spes, nr. 24.

190. Johannes Paulus II, idem, blz. 179.

191. J. Bonny, idem, blz. 180.

192. J. Bonny, idem, blz. 189.

193. Vgl. J. Bonny, idem, blz. 189.

194. J. Bonny, idem, blz. 191.

195. R. Burggraeve, idem, blz. 200.

196. Vgl. Hoofdstuk I, paragraaf 1.; Communicatie.

197. SOVA-groep, idem, blz. 37.

198. J. Reedijk, idem, blz. 33.

199. Vgl. Hoofdstuk I, paragraaf 1.; Communicatie.

200. Vgl. G. de Wit, idem, blz. 135-147.

201. A. Terruwe, Kom uit de boom Zacheus Ik kom bij je eten, idem, blz. 10.

202. Vgl. A. Terruwe, idem, blz. 9-13. "Bevestiging als medicijn". N. van Hal, idem, blz. 4-7.

203. G. Bach, Doe uzelf geen kwaad, Beschouwingen over suïcidaliteit, depressiviteit en (pastorale)

hulpverlening, Den Haag, 1984, blz. 125.

204. Vgl. G. Bach, idem, blz. 121-129, waarin opgenomen suggesties ontleend aan; W. Zijlstra, Omgaan met mensen met depressies, Den Haag, z.j. Vgl. Fraters van Tilburg, Een passie voor barmhartigheid, Tilburg, 1988, blz. 9-21.

205. Vgl. G. Bach, idem, blz. 122-123.

206. Vgl. A. Uleyn, Pastoraat voor de depressieve mens? in; Praktische Theologie, Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen, Zwolle, Jaargang 19 (1992) nr. 1, blz. 56-57.

207. Vgl. M. Zundel, idem, blz. 184.

208. A. Uleyn, idem, blz. 57.

209. Vgl. G. Bach, idem, blz. 125.

210. 210. Vgl. A. Uleyn, idem, blz. 58.

211. Empathie; het proces/de houding van je in te leven in de belevingswereld van de ander en dit ook aan hem of haar kenbaar maken.

212. G. Bach, idem, blz. 126. Vergelijk het volgende: uit een onderzoek blijkt dat 99% van de euthanasievragers "feitelijk niet de dood zoeken, maar haast altijd vragen om meer zorg, persoonlijke aandacht en verlossing uit het isolement van hun ziekbed. De (aan)klacht wordt als een noodkreet verpakt en moet door de helpers gedecodeerd worden. Dan blijkt pas vaak dat de doodswens een hulpvraag was, gericht op het leven (en het beter sterven)". G. Bach, idem, blz. 66. Voor het betreffende onderzoek, zie; J. Michels/P. Sporken, De laatste levensfase, Bilthoven, 1972, blz. 84.

213. G. Bach, idem, blz. 39.

214. Het lichaam 'spreekt' non-verbaal door middel van houdingen, bewegingen en gebaren. Onze lichaamstaal "heeft (...) invloed op ons gedrag; op de manier waarop wij omgaan met de medemens". J. Fast, De taal van het lichaam, Amsterdam, 1971, blz. 162 (de achterkant). "Lichaamstaal zegt meer dan een schat aan woorden". G. Rebel, De juiste lichaamstaal, Aartselaar, 1998, blz. 8.

215. 215. G. Bach, idem, blz. 126.

216. Vgl. G. Bach, idem, blz. 136-137. Vgl. H. Nouwen, In de naam van Jezus, Over pastoraat in de toekomst, Tiel, 1989, blz. 40. Vgl. J. Vanier, De spiritualiteit van de Ark, Averbode, 1999, blz. 24-25.

217. G. Bach, idem, blz. 127.

BESLUIT:

218. R. Guardini, idem, blz. 37-38.

219. R. Guardini, idem, blz. 38.

220. Frère Ephraïm, "Najaarsregen", De geboorte van een nieuwe gemeenschap, Brugge, 1987, blz. 104.

221. M. le Joly, Mère Teresa: Messagère de l'amour de Dieu, Parijs, 1985, blz. 57. En ; H. Peters, Moeder Teresa: Haar leven en haar werk, Kerkrade, 1993, blz. 54.

222. M. le Joly, idem, blz. 31. Vgl. H. Peters, idem, blz. 2.

Links

Tekst ook in PDF: <http://www.12accede.nl/Relatie-instrument-van-genezing.pdf>

Dr A.A.A. Terruwe: <http://www.conrad-baars.nl/>

C. Baars MD: <http://www.anna-terruwe.nl/>